

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ

МОНОГРАФІЯ

за загальною редакцією
Леонова С. В. і Бричко М. М.

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

**Проблеми та
перспективи забезпечення
макроекономічної стабільності**

Монографія

за редакцією С. В. Леонова і М. М. Бричко

Рекомендовано вченою радою Сумського державного університету

Суми
Сумський державний університет
2022

УДК 330.3
П80

Рецензенти:

Н. С. Педченко – доктор економічних наук, професор, перший проректор Полтавського університету економіки і торгівлі;

М. В. Корнєєв – доктор економічних наук, декан факультету інноваційних технологій, професор кафедри міжнародних економічних відносин та регіональних студій Університету митної справи та фінансів;

В. Ю. Дудченко – доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри Міжнародних економічних відносин Сумського державного університету.

*Рекомендовано до видання вченою радою
Сумського державного університету
(протокол № 5 від 17 листопада 2022 року)*

**Проблеми та перспективи забезпечення
П макроєкономічної стабільності : монографія / за ред. С. В.
80 Леонова і М. М. Бричко. Суми : Сумський державний
університет, 2022. 181 с.
ISBN 978-966-657-920-4**

Монографія присвячена дослідженню методологічних і прикладних питань забезпечення макроєкономічної стабільності з урахуванням впливу соціальних, психологічних, політичних та маркетингових детермінант у контексті їх використання в процесі управління національним господарством.

Видання рекомендовано для науковців, фахівців у галузі економіки, слухачів курсів підвищення кваліфікації, викладачів фінансово-економічних дисциплін, а також студентів та аспірантів економічних спеціальностей.

УДК 330.3

© Колектив авторів, 2022
ISBN 978-966-657-920-4 © Сумський державний університет, 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	С.	5
РОЗДІЛ 1 МАКРОЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ.....		9
1.1 Цифрові активи: можливості та загрози для національної економіки.....		9
1.2 Макроекономічні виклики для стабільності банківської системи та напрями їх подолання.....		22
1.3 Ризико-орієнтований підхід: особливості здійснення фінансового моніторингу під час його застосування.....		41
РОЗДІЛ 2 ПУБЛІЧНИЙ СЕКТОР ЕКОНОМІКИ В КОНТЕКСТІ ЗМІН У МАКРОЕКОНОМІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ КРАЇНИ.....		50
2.1 Фінансування вищої освіти в умовах COVID-19.....		50
2.2 Зміни в законодавстві про публічні та оборонні закупівлі в умовах воєнного стану та їх імплементація на практиці.....		57
2.3 Визначення індикаторів та рівнів регуляторної ефективності податкових інструментів на національному та світовому рівнях.....		65
2.4 Моніторинг боргової безпеки в умовах динамічного макроекономічного середовища.....		75
РОЗДІЛ 3 ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ ТА ДОСЯГНЕННЯ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ.....		88
3.1 Концепції економіки замкненого циклу як модель системи розвитку господарської системи країни.....		88
3.2 Значення туристичної галузі для макроекономічного розвитку України.....		96
3.3 Електронні послуги для бізнесу в умовах цифровізації та транспарентності суспільних відносин.....		106
3.4 Маркетинг альтернативних джерел енергії.....		115
3.5 Структура та аналіз ринку біоенергетики в контексті сталого розвитку.....		132
РОЗДІЛ 4 ПОВЕДІНКОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ.....		144
4.1 Розвиток емоційного інтелекту в умовах невизначеності.....		144
4.2 Емпіричний аналіз довіри до органів публічної влади як фактору забезпечення боргової безпеки держави.....		154
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....		165

ПЕРЕДМОВА

Дані Індексу глобальної конкурентоспроможності (англ. The Global Competitiveness Index), зазначені в щорічному звіті Всесвітнього економічного форуму, свідчать про погіршення позицій України у рейтингу країн світу (з 76 місця у 2015 р. до 85 зі 141 країни світу у 2019 році) за здатністю забезпечувати стійкість національної економіки до внутрішніх і зовнішніх шоків. Грунтуючись на оцінці мікро- та макроекономічних основ національної конкурентоспроможності різних країн, найгірші позиції Україна має за показником забезпечення макроекономічної стабільності (133 місце), розвиненості фінансових систем (136 місце) та якості державних інституцій (104 місце), які є імперативами продуктивності економіки, розвитку людського капіталу та національної безпеки.

В умовах невизначеності, ризикованості та перманентної мінливості, що мають місце у соціально-економічних і політичних процесах в Україні, питання ідентифікації основних проблем та перспектив забезпечення макроекономічної стабільності дозволяють вчасно відреагувати на нові виклики шляхом впровадження ефективного механізму державних інтервенцій. Враховуючи тісні взаємообумовлені зв'язки всіх інституційних секторів економічної системи, актуальною залишається потреба детального комплексного аналізу потенційних викликів макроекономічної стабільності країни, що є фундаментом досягнення стійкого та інклюзивного економічного зростання. У монографії досліджені теоретичні та практичні аспекти забезпечення макроекономічної стабільності України з урахуванням внутрішніх структурних дисбалансів, глобальних викликів та трендів.

Для реалізації цієї мети у першому розділі монографії розглянуто концептуальні підходи до аналізу основних відмінностей традиційних та децентралізованих фінансів, проаналізовані потенційні загрози та переваги, пов'язаних із функціонуванням ринку криптовалюти з точки зору рівня фінансової безпеки держави, покращення фінансової інклюзії, мінімізації вартості закордонних трансферів та корупції. Шляхом застосування методу структурно-функціональних груп банків

(СФГБ), що ґрунтується на використанні самоорганізаційних карт Кохонена, проведено порівняння ключових характеристик банківської системи за станом на 1 січня та 1 серпня 2022 року. Це дозволило ідентифікувати макроекономічні виклики для стабільності банківської системи та необхідність скорішого розширення державної підтримки кредитних продуктів. Також, визначено, що ризик-орієнтований підхід є центральним елементом ефективної реалізації та імплементації фінансового моніторингу з метою підвищення рівнів безпеки, у тому числі фінансово-економічної.

У другому розділі монографії велику увагу приділено аналізу публічного сектору економіки в контексті змін у макроекономічному середовищі країни: виявлено основні загрози пандемії COVID-19 на розвиток вищої освіти, пов'язаного як з особливостями організації освітнього процесу у дистанційному режимі, так і з обмеженнями щодо залучення іноземних студентів; проведено аналіз організації фінансової допомоги закладам вищої освіти у країнах ЄС та Великобританії; розглянуто зміни в законодавстві про публічні та оборонні закупівлі в умовах воєнного стану та особливості їх імплементації на практиці. Значну увагу було приділено визначенню індикаторів та рівнів регуляторної ефективності податкових інструментів на національному та світовому рівнях на шляху до сталого розвитку. Також, було виявлено загрози боргової безпеки в системі національної безпеки країни; запропоновано класифікацію основних факторів впливу на боргову безпеку, які виступають імпульсами, що провокують та підсилюють дестабілізаційні процеси в економіці країни.

Третій розділ монографії присвячено трансформації реального сектору економіки та аналізу впливу зазначених процесів на макроекономічну рівновагу. Обґрунтовано, що запровадження концепції економіки замкнутого циклу у стратегію відновлення економіки України дозволить швидко аплікувати європейські стандарти щодо екологічних та виробничих норм, сприяючи сталому економічному розвитку країни. Емпірично встановлено, що туристична галузь має значний потенціал у формуванні ВВП та посилення

конкурентних позицій України на світовому ринку. Було розкрито особливу роль цифровізації та прозорості для стабілізації національної економіки, а також розвитку взаємодії держави і бізнесу, бізнесу з клієнтами та партнерами через доступ е-комерції, е-бізнесу та інших сфер суспільного життя. У цьому розділі також запропоновано комплексний підхід до розгляду маркетингу альтернативних джерел енергії, що передбачає всебічне вивчення ринку, попиту та потреб споживачів.

У четвертому розділі монографії розглянуто чинники макроекономічної стабільності, що мають слабоформалізовану природу, та обумовлені дією афективних, вольових та когнітивних факторів поведінки економічних агентів. Зокрема, запропоновано концептуальні засади багатокомпонентного аналізу емоційного інтелекту та його роль у прийнятті рішень економічними агентами в умовах дестабілізації макроекономічного середовища. На окрему увагу заслуговує емпіричне дослідження довіри до органів публічної влади як фактору забезпечення боргової безпеки держави.

Представлені в монографії напрацювання мають науково-практичну цінність для потреб розвитку фінансової системи країни, публічного сектору економіки, загальнонаціональної безпеки та спрямовані на розробку сценаріїв забезпечення макроекономічної стабільності. Основні наукові положення можуть бути використані незалежними організаціями, експертами, науковцями, суб'єктами владних повноважень, представниками громадських організацій при розробці та ухваленні нормативно-правових актів, рекомендацій з питань забезпечення макроекономічної стабільності, а також наданні практичної допомоги державним органам всіх рівнів.

Монографія містить результати досліджень, проведених у межах науково-дослідної роботи «Імітаційне моделювання траєкторії впливу поведінкових атракторів на макроекономічну стабільність: роль прозорості та суспільної довіри» (номер державної реєстрації – 0121U100469).

Монографія підготовлена авторським колективом, до якого залучені науковці різних наукових та освітніх закладів України. Зокрема, *Сумського державного університету*: М.М. Бричко –

к.е.н., доцент, старший викладач кафедри фінансових технологій і підприємництва (передмова, п.1.1, 4.2); Л.С. Захаркіна – к.е.н., доцент, доцент кафедри фінансових технологій і підприємництва (п.3.3); В.В. Боженко – к.е.н., доцент, доцент кафедри економічної кібернетики (п.1.1); О.Ю. Чигрин – д.е.н., доцент, доцент кафедри маркетингу (п.3.4, 3.5); Я.М. Кривич – к.е.н., доцент, доцент кафедри маркетингу (п.3.4); М.Г. Мінченко – к.е.н., доцент, доцент кафедри маркетингу (п.3.4); М.С. Уткіна – к.ю.н., старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства (п.1.3); В.І. Вороненко – к.е.н., доцент, асистент кафедри економіки, підприємництва та бізнес-адміністрування (п.2.3); П.В. Гриценко – к.е.н., доцент, асистент кафедри економіки, підприємництва та бізнес-адміністрування (п.2.3); В.Є. Літовцева – аспірант (п.4.2); А.Д. Кільдей – студент (п.1.1); К.В. Шевченко – студент (п.3.4); Д.С. Геніна – студент (п.3.3); Я.Ю. Тарасенко – студент (п.4.2, 2.4); Пономаренко І.В. – студент (п.3.5); *Університету митної справи та фінансів*: О.В. Григораш – к.е.н., доцент, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування (п.2.1); О.Ю. Дудчик – к.е.н., доцент, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування (п.3.2); Т.В. Сальникова – к.е.н., доцент, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування (п.3.2); *Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»*: Н.С. Педченко – д.е.н., професор, перший проректор (п.2.2); О.М. Кудаський – аспірант (п.2.2); А.О. Мартинченко – аспірант (п.2.2); *Полтавського університету економіки і торгівлі*: О.В. Лозова – к.е.н., доцент, доцент кафедри менеджменту (п.4.1); *Університету митної справи та фінансів*: О.П. Заруцька – д.е.н., доцентка, завідувачка кафедри фінансів, банківської справи та страхування (п.1.2); *Українського католицького університету*: М.Р. Ваврін – к.е.н., викладач кафедри політичних наук (п.3.1); *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*: Т.Г. Затонацька – д.е.н., професор, професор кафедри економічної кібернетики (п.3.1); *Сумського державного педагогічного університету імені А. С.Макаренка*: В.А. Омеляненко – д.е.н., доцент, доцент кафедри бізнес-економіки та адміністрування (п.2.3).

РОЗДІЛ 1

МАКРОЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ

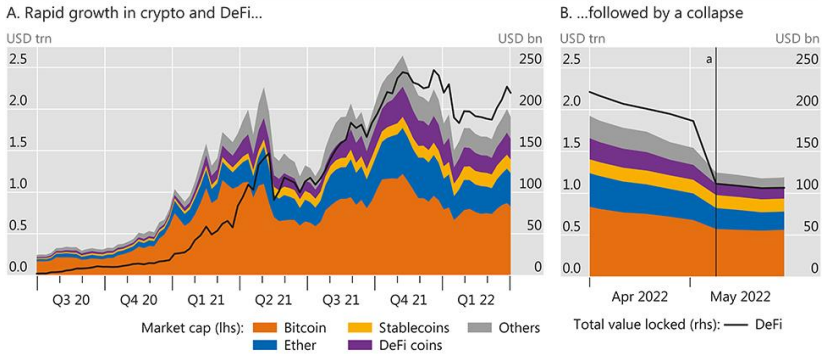
1.1 Цифрові активи: можливості та загрози для національної економіки

Світова цифрова трансформація сприяє появі нових інноваційних технологій для швидкого та надійного здійснення грошових переказів та передачі даних. Протягом остіннього десятиліття технології радикально змінили траєкторію розвитку світової фінансової системи. Поступово світ централізованих фінансів прокладає шлях до повної децентралізації. Одним з феноменів цифрової ери є поява віртуальних активів, для обліку яких використовується технологія блокчейн. Блокчейн є системою обліку, в основі якої знаходяться об'єкти у вигляді токенів – записів у системі обліку цифрових даних на основі технології розподіленого реєстру, що є ідентифікатором інформації, яка може бути, але не виключно, похідною від первинного активу (Кудь, 2020).

Одним із ключових структурних зрушень у розвитку фінансової екосистеми є розвиток децентралізованих фінансів (DeFi). Ключовими елементами цієї екосистеми є нові автоматизовані протоколи на блокчейнах – для підтримки торгівлі, кредитування та інвестування криптоактивів – і стейблкоіни, які полегшують переказ коштів. У системі децентралізованих фінансів існує «ілюзія децентралізації», оскільки необхідність управління робить певний рівень централізації неминучим, а структурні аспекти системи призводять до концентрації влади. У системі децентралізованих фінансів фінансові послуги надаються без централізованих посередників, функціонуючи виключно через автоматизовані протоколи на блокчейнах. На рисунку 1.1 представлено динаміку розвитку ринку криптовалют та DeFi за період з 3 кварталу 2020 року по 1 квартал 2022 року.

Market size of cryptocurrencies and DeFi¹

Graph 1

^a TerraUSD and Luna collapse starting on 9 May 2022.

¹ See technical annex for details.

Sources: CoinGecko; Defi Llama; BIS.

© Bank for International Settlements

Рисунок 1.1 – Обсяг ринку криптовалют та DeFi у період 3 квартал 2020 – 1 квартал 2022

Джерело: Банк міжнародних розрахунків

Хоча децентралізовані фінанси перебувають на початковій стадії свого розвитку, його суб'єкти пропонують фінансові послуги, подібні до тих, що надаються традиційними фінансовими установами, і мають подібні ризики та загрози в своїй діяльності. Оскільки екосистема цифрових активів стрімко зростає, вона стає більш взаємопов'язаним із традиційною фінансовою системою та імітує продукти та структури традиційних фінансів, створює нові потенційні проблеми для фінансової стабільності. До основних ризиків, які стосуються сфери обігу цифрових фінансових активів – невисокий рівень ліквідності цифрових активів, волатильність цін на цифрові активи тощо (Банк міжнародних розрахунків, 2021).

Основними особливостями функціонування традиційних фінансів є: кошти клієнтів знаходяться у володінні компаній; клієнти довіряють компаніям свої гроші, сподіваючись, що їх кошти не будуть використані в незаконних цілях або віддані ненадійним позичальникам; транзакції можуть тривати до декількох днів, оскільки вони часто включають ручні процедури;

персональні дані розкриваються фінансовим установам; оформлення фінансових послуг підтверджується в паперовому вигляді; фінансові ринки недоступні цілодобово, існують вихідні та святкові дні.

На основі системного аналізу фахової літератури зауважимо, що система децентралізованих фінансів має наступні переваги порівняно з централізованими фінансами: швидкість транзакції; наявність коштів у кожного учасника; легкий доступ з будь-якої точки світу без налаштування банківського рахунку.

Використання смарт-контрактів на платформах DeFi потенційно усуває потребу в таких традиційних фінансових установах, що сприяє скороченню операційних витрат. Крім цього, переказ токенів може бути набагато швидшим і легшим за допомогою DeFi, ніж традиційні фінансові транзакції на внутрішньому та міжнародному рівнях.

Існують численні відмінності між традиційними та децентралізованими фінансами, такі як швидкість, вартість, доступ та інші. Основні відмінності між цими двома видами фінансів полягають в наступному:

- у DeFi всі операції проводяться у відкритому блокчейні. Отже, це основне джерело довіри. Щодо традиційних фінансів, то вони регулюються нормативно-правовими актами та ліцензіями на проведення окремих видів фінансових послуг;
- немає кордонів, які потрібно подолати користувачам DeFi. Їм потрібно зробити кілька простих дій, таких як налаштування електронного гаманця, пошук надійної платформи, вибір проекту і додавання своїх коштів;
- швидке впровадження нових продуктів. Існуючі технології дозволяють створювати різні фінансові продукти і їх миттєву реалізацію. Такі процедури забирають набагато більше часу і сил в рамках традиційної фінансової системи.

Сьогодні термін «цифровий актив» не має єдиного вичерпного визначення, яке б повною мірою розкривало суть і зміст терміну. Одна група вчених використовує термін «цифровий актив»; друга група використовує термін

«криптовалюта»; третя група використовує термін «токен»; у четвертій групі використовується термін «віртуальний актив»; п'ята група вчених використовує одночасно кілька термінів як синоніми, тобто спостерігається тісне переплетення термінів. Цей факт значно ускладнює розуміння багатьох процесів, пов'язаних з використанням цифрових активів, і досить часто впливає на спотворення та неправильне тлумачення інформації, закладеної в основу існування цифрових активів. Така термінологічна плутанина створює стійкі умови для подальшого встановлення неузгодженості та неоднозначності не лише самого терміну «цифровий актив», а й перспектив його використання. Тому актуальним є уточнення визначення терміну «цифровий актив».

Терміни «цифровий актив», «віртуальні валюти», «цифрові валюти», «криптовалюта» не мають чітко визначеного поняття в науковому просторі. Найчастіше ці поняття ототожнюються, що суперечить змісту вище наведених термінів. Адже цифровий (віртуальний) актив включає в себе глибшу суть, як інформаційний ресурс, що обертається в розподіленому реєстрі у вигляді унікального ідентифікатора (Кудь, 2019).

Наразі існує безліч цифрових валют, в основі яких різні алгоритми їх майнігу: proof-of-work, proof-of-space й time. Цифрові валюти поділяються на централізовані та децентралізовані цифрові валюти. Курсова вартість децентралізованої валюти безпосередньо визначається колом осіб, які її використовують. У міру того, як децентралізовані валюти стали більш популярними, також почала з'являтися концепція централізованих цифрових валют. Визнаючи потенційні переваги цифрових грошей, центральні банки та уряди почали вивчати використання форми технології блокчейн для створення цифрових валют центрального банку, також відомих як CBDC.

Централізовані цифрові валюти використовують ті ж види базової технології блокчейн, що і їх децентралізовані аналоги, але з вирішальною відмінністю: вони випускаються і контролюються централізованими установами. Таким чином, централізовані цифрові валюти не отримують вартість від своїх користувачів.

Мілош та Герасенко (2020) визначають цифрові фінансові активи як цифровий еквівалент майна, що існує в грошовій формі чи в формі різних фінансових інструментів, що використовується в якості засобу платежу чи в інвестиційних цілях. Крім того, автори пропонують розширити класифікацію цифрових фінансових активів (рис. 1.2).

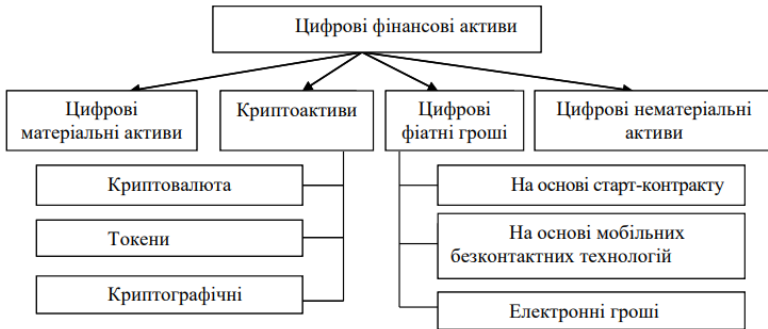

Рисунок 1.2 – Класифікація цифрових фінансових активів
Джерело: Мілош та Герасенко (2020)

Сьогодні ряд фахівців визначають криптовалюту як різновид цифрових активів. Так, провідний фахівець фінтех-компанії Ціннобер Волл визначає Ethereum як цифровий актив. Подібний підхід Цегоєв застосовує до визначення біткоіна. Гарлінгхаус, генеральний директор Ripple, також вважає біткойн цифровим активом, стверджуючи, що біткойн надає користувачеві можливість вирішувати конкретні реальні проблеми, що підтверджує його цінність (Bitcoin space).

Buntinx вважає, що цифровий актив існує в двійковій формі, і цифровим активом може служити будь-який тип цифрових даних: від плівки до папки на робочому столі. На думку Buntinx основною відмінністю між цифровими активами та криптовалютами є формат збережених даних. Більшість криптовалют мають ліміт пропозиції, тоді як цифрові активи, за необхідності, можна створювати (теоретично) необмежену кількість разів.

Відповідно до Закону України «Про віртуальні активи», віртуальні активи – це нематеріальне благо, що є об’єктом цивільних прав, має вартість та виражену сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об’єкти цивільних прав. За класифікацією, встановленою Законом України «Про віртуальні активи», пропонується розділення цифрових активів на забезпечені та незабезпечені. Окремо у забезпечених віртуальних активах виокремлюється окремий різновид – цифрова валюта України.

Більшість країн та організацій тлумачить та класифікує цифрові активи по-різному. На рисунку 1.3 представлена систематизація сутності віртуальних активів у Франції, Великій Британії та на рівні Європарламенту.

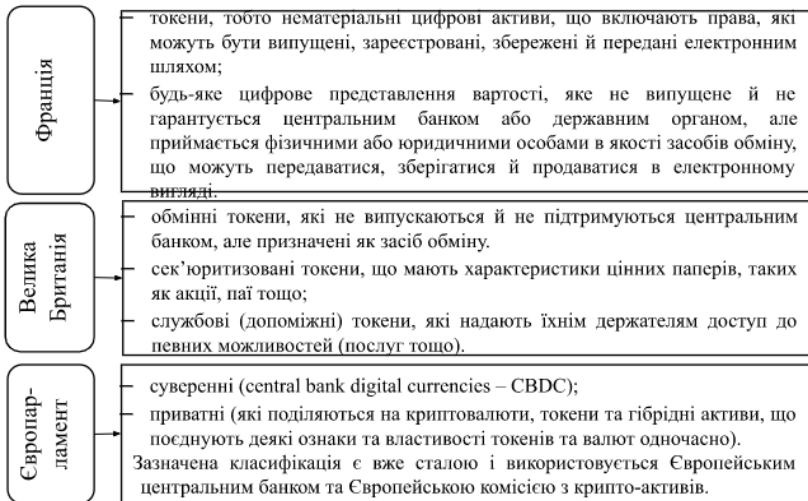

Рисунок 1.3 – Підходи до визначення цифрових активів за законодавством Франції, Великої Британії та Європарламентом
Джерело: Вища школа адвокатури НААУ (2021)

За даними Міжнародного фінансового фонду, більше 100 країн активно розглядають шляхи створення цифрових валют центрального банку (Central Bank Digital Currency, CBDC), а деякі вже почали їх використовувати (таблиця 1.1). Цифрова валюта центрального банку це фактично означає електронна готівка. Як традиційні фіатні валюти, вона дає власникам (юридичним та фізичним особам) проводити електронні платежі та перекази.

Таблиця 1.1 – Характеристика цифрових валют країн, де CBDC запущено, знаходяться в тестуванні або в розробці

Назва валюти	Країна	Опис
<i>Країни, де запущено CBDC</i>		
Sand dollar (жовтень 2020)	Багамські острови	На Багамах 20% населення не мають банківського рахунку. Прогнозується, що Sand dollar може допомогти поліпшити фінансову інклюзію і зміцнити систему протидії відмивання грошей і незаконної економічної діяльності.
eNaira (жовтень 2021)	Нігерія	eNaira зберігається в цифровому гаманці і може використовуватися для безконтактних платежів в магазині, а також для переказу коштів.
DCash	Східнокарибський валютний союз	Система дозволяє користувачам навіть без банківських рахунків користуватися завантаженим застосунком і здійснювати платежі через QR-код зі смартфона
<i>Країни, де CBDC знаходяться в тестуванні</i>		
Електронна крона	Швеція	Шведський Ріксбанк вивчає технологічні та політичні наслідки CBDC. Однією з ключових цілей проекту є забезпечення широкого доступу до електронної крони в майбутньому. На меті є захистити людей похилого віку та людей з певними вадами, щоб переконатися, що вони не зазнали негативного впливу в безготівковому суспільстві.

Продовження таблиці 1.1

Назва валюти	Країна	Опис
е-CNY (цифровий юань, квітень 2020)	Китай	е-CNY має понад сто мільйонів індивідуальних користувачів і мільярди юанів в угодах. Країна надавала цифрові платіжні послуги юаня відвідувачам зимових Олімпійських ігор у Пекіні. Відвідувачі могли завантажити додаток цифрового гаманця юаня або зберігати гроші на фізичній картці.
Цифровий ямайський долар	Ямайка	Впровадження цифрового ямайського долару стане основою для архітектури цифрових платежів Ямайки та сприятиме більшій фінансовій інклюзії. У рамках тестового проекту було емітовано цифрової валюти на суму 230 мільйонів доларів.
е-Гривня	Україна	е-Гривня може в перспективі розглядатися як альтернатива наявним методам роздрібних платежів – готівці, платіжним дорученням, платіжним карткам та електронним грошам. Перевагами е-гривні є простота використання, доступність, безпечність та швидкість розрахунків
<i>Країни, де CBDC знаходяться в розробці</i>		
Цифрова рупія	Індія	«Цифрова рупія» буде заснована на технології блокчейн і, як очікується, запрацює до кінця березня 2023 року.
Цифровий євро	Єврозона	Європейський центральний банк (ЄЦБ) оголосив в липні 2021 року, що активно розглядає можливість створення цифрової версії євро.
Цифровий долар	США	Президент Джо Байден 9 березня 2022 року підписав розпорядження про підготовку до створення цифрового долара. Одним із заходів наказу є оцінка технологічної інфраструктури, необхідної для потенційного американського CBDC.

Джерело: узагальнено автором на основі Central Bank Digital Currency

CBDC не потребує посередників у фінансових операціях і дозволяє транзакціям успішно проходити безпосередньо від однієї особи до іншої або від клієнта до постачальника. Це допомагає запобігти виникненню ризиків як для клієнта, так і для комерційного банку, оскільки створює прямий зв'язок між споживачами та центральним банком. Дана особливість, хоч і не повністю, але споріднює криптовалюти та цифрові валюти.

Ідея CBDC походить від криптовалют, таких як Bitcoin або Ethereum. Однак є і відмінності. Криптовалюти нерегульовані та децентралізовані. Вони нестабільні, оскільки їх вартість базується на інвесторах, використанні та спекуляціях. Цю волатильність можна побачити в коливаннях вартості Bitcoin за останні 12 місяців (рис. 1.4). Вартість CBDC прив'язана до валюти країни, і вони розроблені так, щоб бути більш стабільними та безпечними.

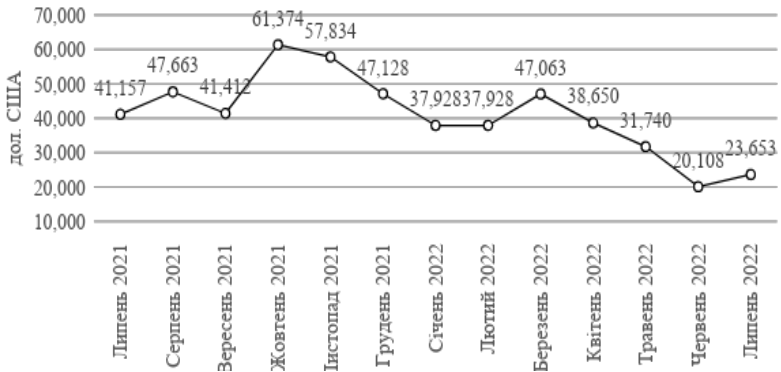

Рисунок 1.4 – Вартість Bitcoin протягом липня 2021 – липня 2022, дол. США

Джерело: Coinmarketcap

Наразі постає питання – яка різниця між CBDC та стейблкоїнами? Стейблкоїни виявилися корисними для збереження переваги долара США, оскільки оцифрування фіатної валюти або їх конвертація в токени сприяє укріпленню долара в цілому.

Більшість стейблкоїнів прив'язані до долара США, але існує попит на створення більшої кількості монет з альтернативними номіналами. Тим не менш, кілька стейблкоїнів прив'язані до таких валют, як сингапурський долар, індонезійська рупія або євро.

Stablecoins – це приватні віртуальні цифрові активи (VDA), прив'язані до валюти, тоді як цифрова валюта Центрального банку (CBDC) має статус законного платіжного засобу, випущеного центральним монетарним органом, і є такою ж «хорошою», як і валюта країни (The Economic Times, 2022).

Стейблкоїни забезпечують таку саму цінність для криптоінвесторів і трейдерів, як і фіатна валюта для учасників традиційних ринків — стабільність. Наприклад, якщо традиційні інвестори можуть вирішити розподілити частину свого портфеля на готівку або казначейські облигації, коли волатильність зростає, а криптоінвестори можуть перейти на стейблкоїни (Binance, 2022). Тобто стейблкоїни є надійним активом на нестабільному ринку, поєднуючи стабільність традиційних активів із гнучкістю цифрових. Найпопулярніші з них: Binance, Tether, USD Coin, TerraUSD, Dai, TrueUSD.

Проаналізуємо більш детально можливості та загрози використання цифрових активів для економіки. Цінність цифрових валют залежить тільки від віри користувачів в те, що через певний час вони зможуть їх обміняти на товари, послуги або фіатні валюти. Крім того, з розвитком ринку криптовалют зароджуються відносини, в яких довіра між суб'єктами реалізується через технологічні інструменти (криптографічний код).

У свою чергу, на сьогодні можна виокремити 5 основних потенційних загроз, пов'язаних із функціонуванням ринку криптовалют:

1. Анархічність системи.

Цифрові криптографічні валюти регулюються тільки закладеним в їх основу математичним алгоритмом. Таким чином, нова система позбавляє регулюючі органи виняткового права на емісію та контроль обороту грошових коштів, що призводить до

соціальних змін у суспільстві, глибина яких безпосередньо залежить від масштабів цього ринку.

2. Проблема довіри

У цифрових валютах немає вартості. Це просто дані, якими ведеться обмін між покупцем, який використовує ці валюти для придбання товару за власною шкалою оцінки вартості, і продавцем, у якого є своя градація вартості. У такому випадку, при відсутності системи регулювання та контролю, їм необхідна якась ціна, щоб встановити довіру, без якої на сьогоднішній день валюта просто не може існувати.

3. Схожість з фінансовою пірамідою

Ряд дослідників порівнюють цифрову валюту з фінансовою пірамідою, яка в певний день може зникнути і призвести до втрат великої кількості грошей, і як наслідок, до зростання недовіри населення до державних структур, як би це не було парадоксально.

4. Анонімність

Існує ймовірність, що легалізація зазначених валют у найближчій перспективі призведе до зростання тіньової економіки. Транзакції з цифровими активами зазвичай пов'язані з високим ризиком незаконної діяльності (фінансові злочини, шахрайство та маніпулювання ринком) через деякі їх особливості, такі як анонімності та швидкість здійснення фінансових транзакцій. За даними Банку міжнародних розрахунків у 2019 році близько 1,1% усіх криптовалютних транзакцій (на суму близько 11 мільярдів доларів) були незаконними.

5. Обмеженість розрахунків

Зазначена проблема нерозривно пов'язана з неоднозначним ставленням регуляторів до цифрових валют, відсутністю регламентів їх обліку, а також високою вартістю захисту. Утім, у разі розвитку регулюючої бази кількість розрахунків із зазначеною валютою може значно зрости.

До вищезазначених загроз, можна додати загрозу сталому розвитку. Загалом платежі впливають на навколишнє середовище, тому важливо розуміти, як цифрові валюти може вплинути на це. Відомо, що існуючі платіжні системи, такі як

готівка та кредитні картки, споживають незначну кількість енергії. Для цифрових валют велике коливання у вартості енергії пов'язане з використанням різних технологій (типів) блокчейну.

Більшість публічних мереж блокчейнів сьогодні використовують алгоритми, які називаються Proof of Work (PoW) або Proof of Stake (PoS), щоб забезпечити консенсус, тоді як приватні - або «дозволені» - блокчейни та технології розподіленого реєстру (DLTs) можна структурувати різними способами, щоб визначити пріоритет швидкості, безпеки та масштабованості (Gemini).

Потреба у високій обчислювальній потужності є частиною дизайну систем PoW, включаючи ту, що використовує Bitcoin, перший і найвідоміший криптоактив. Відсутність централізованого органу влади означає, що рішення щодо дійсності транзакцій делегуються мережі користувачів-учасників. Для Bitcoin це досягається за допомогою механізму консенсусу Накамото PoW.⁸ Кожен може завантажити безкоштовне програмне забезпечення для Bitcoin, щоб зробити комп'ютер біткойн-вузлом, який може перевіряти операції. Імовірність того, що вузол додає наступну групу транзакцій до книги (шляхом формування «блок») залежить від обчислювальної потужності, витраченої на вирішення алгоритмічної задачі (Міжнародний валютний фонд, 2022).

З екологічної точки зору механізми PoW мають два важливі негативні наслідки: споживання енергії та електронні відходи. Система DLT, заснована на PoW, споживає багато електроенергії під час обчислень, які виконуються вузлами, що конкурують за підтвердження транзакцій. Наприклад, станом на 25 квітня 2022 р. річне споживання електроенергії мережею Bitcoin оцінюється в 144 терават-годин (ТВт-год) на рік згідно Кембриджського індексу споживання електроенергії Bitcoin (рис. 1.5). Це становить приблизно 0,6 відсотка загального світового споживання електроенергії. Другою екологічною проблемою є електронні відходи, які стосуються електроніки, яку викидають наприкінці терміну служби (Міжнародний валютний фонд, 2022).

На думку Jaag & Bach (2015) для досягнення стабільного рівня цін на криптовалюту необхідна наявність нормативної бази

та політична підтримка. Тоді як стабільний рівень цін є необхідною умовою для масового впровадження криптовалют. Лише тоді, коли всі ці вимоги виконуються, криптовалюти можуть розкрити свій повний потенціал та покращити фінансову інклюзію, зробити закордонні платежі дешевшими та більш швидкими, розширити доступ для торгівлі для бізнесу, а також підвищити рівень соціальної довіри та зменшення корупції (Darlington, 2014).

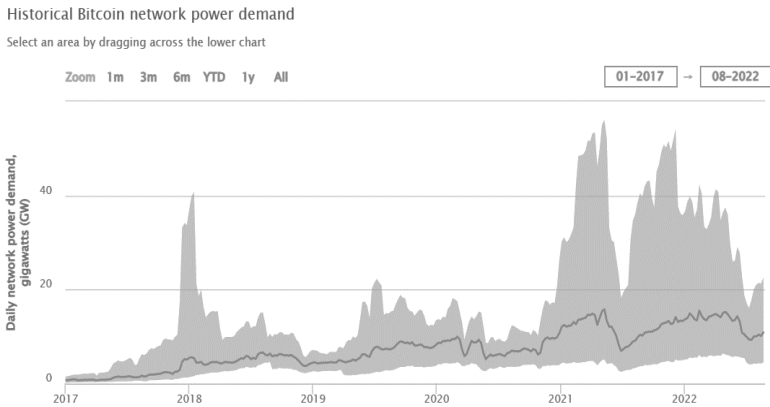

Рисунок 1.5 – Динаміка споживання електроенергії мережею Bitcoin у період 2017-2022

Джерело: Cambridge Bitcoin Electricity Consumption Index

Отже, розвиток криптовалют та його майбутні наслідки не є однозначно зрозумілі та здатні як посилити крихкість, так і підвищити рівень фінансової безпеки країни. Багато людей все ще вибирають звичайний спосіб проведення розрахунків. Однак кількість користувачів цифрових активів швидко збільшується. Враховуючи велику кількість переваг цієї системи, вона має всі шанси в майбутньому замінити традиційну фінансову систему.

1.2 Макроекономічні виклики для стабільності банківської системи та напрями їх подолання

Протягом 2022 року банківська система України перебуває під впливом величезних стрес-факторів, пов'язаних із наслідками повномасштабного вторгнення росії. Однак, при цьому банки продовжують виконувати розрахункові функції, наповнюють економіку готівковими та безготівковими коштами, розвивають обсяги операцій із залучення ресурсів, хоча суттєво скоротили кредитування та постійно адаптують власні бізнес-моделі до складних макроекономічних умов. Кредитні та операційні ризики банківської системи стрімко зросли. За оцінками Національного банку України, апетит банків до ризику різко знизився, кредитний попит населення та бізнесу значно послабився, збільшення фінансування потребують лише окремі підприємства та галузі. Банки втратять мінімум 20% кредитного портфеля внаслідок війни та економічної кризи. (Звіт про фінансову стабільність НБУ, 2022).

Проблеми суттєвого скорочення кредитних портфелів банків розпочалися з війною 2014 року. У 2014-2015 роках пройшла хвиля ліквідації майже половини банків, відбулося погіршення якості кредитів та прискорене формування резервів під кредитні ризики. Як наслідок, збитковий результат діяльності банківської системи спостерігався до 2018 року. Після деякого пожвавлення класичних банківських операцій, у 2020 році сталася коронакриза. У цей період, разом із скороченням кредитування, зростали обсяги операцій на ринку державних цінних паперів. Також підвищувалася частка міжбанківських кредитів у структурі активів та зобов'язань. У 2022 відбувається чергова найбільш жорстка хвиля погіршення якісних характеристик банківських бізнес-моделей та зростання ризиків у їх діяльності.

На початку 2022 року в Україні працював 71 банк із сукупними активами 2045 млрд.грн. У тому числі, на долю 4 державних банків припадало 47%, група банків з іноземним капіталом складалася з 20 банків із 31% часткою у сукупних активах. Третя частина, банки з приватним капіталом, складалася з найбільшої кількості, 67 банків, хоча їх доля в активах була та

залишається найменшою на рівні 22%. За станом на 1 серпня 2022 року активи зросли до 2198 млрд.грн. та розподіл за відповідними групами майже не змінився. Державні банки продовжують займати 51%, їх кількість незмінна. Група з іноземним капіталом зменшилася на 2 банки, що належали країні-агресору. Частка цих банків складає 30%. Українські приватні банки також скоротилися на один банк, а їх частка – до 19%.

Кредитний портфель банків на початок 2022 року складав 37% від чистих активів системи та за 7 місяців скоротився незначно, до 36%. Кредити банків іноземних груп займали 48% в активах та скоротилися до 44%. Кредитний портфель державних банків збільшився з 28 до 29%. Нарешті, кредитний портфель третьої групи банків з приватним капіталом залишився на рівні 41%. Портфель цінних паперів вітчизняних банків за останні роки наблизився до розміру кредитного портфелю. За станом на 1 січня 2022 року цінні папери займали 32% у чистих активах та скоротилися за 7 місяців до рівня 28%. Портфель цінних паперів державних банків скоротився з 35 до 29% від чистих активів, приватних українських банків – з 37 до 30%. У той же час, портфель банків з іноземним капіталом збільшився з 23 до 25%. Разом із скороченням програм кредитування прямого позичальника, частка міжбанківських кредитів у чистих активах банків зросла з 11 до 15%.

Метою даного дослідження є порівняння ключових характеристик банківської системи за станом на 1 січня та 1 серпня 2022 року за методом структурно-функціональних груп банків (СФГБ), що ґрунтується на використанні самоорганізаційних карт Кохонена (Kohonen 2013; Zarutskya et al. 2018). Процедура виокремлення однорідних груп банків із однаковими бізнес-моделями, дозволяє виявляти важливі риси банківської системи. Розміри та характеристики СФГБ, їх положення на карті Кохонена надають певну кількісну міру оцінювання якісних змін. Формування СФГБ відбувається автоматично, за значеннями фінансових показників (структурних індикаторів), шляхом підтягування близьких за значеннями показників банків до центрів груп. Без технології нейронних мереж неможливо одночасно врахувати значення великих

масивів та виявляти близькі об'єкти. Перетворення в системі структурно-функціональних груп виявляють тенденції, які неможливо від слідкувати лише за значеннями структурних індикаторів.

Використання СФГБ-методу є корисним як на макрорівні, так і для оцінювання траєкторії будь-якого банку на карті, що відображає особливості його бізнес-стратегії. Ефективність та ризиковість діяльності банків може бути оціненою у порівнянні із стратегією банків, які займали та займають близьке положення на карті. Відстань на карті характеризує спільні риси об'єктів. Найбільшу різницю за значеннями показників мають банки, що займають далеке положення, наприклад, на діагональній відстані.

Для побудови карт Кохонена за визначений період використані дані статистичної звітності банків, які оприлюднені на сайті Національного банку України (Основні показники діяльності банків, 2022). На основі фінансових показників щомісячної звітності банків розраховано систему із 31 структурного індикатора, яка відображає особливості структури активів, пасивів, доходів, витрат, деякі якісні показники кожного банку.

Показники структури активів відображають частку найбільших агрегатів у чистих активах: SAV – відношення грошових коштів та їх еквівалентів до чистих активів, SAMI – відношення коштів в інших банках в іноземній валюті до чистих активів, SAMN – відношення коштів в інших банках в національній валюті до чистих активів, SAUI – відношення кредитів юридичних осіб в іноземній валюті до чистих активів, SAUN – відношення кредитів юридичних осіб в національній валюті до чистих активів, SAFI – відношення кредитів фізичних осіб в іноземній валюті до чистих активів, SAFN – відношення кредитів фізичних осіб в національній валюті до чистих активів, SACI – відношення портфелю цінних паперів в іноземній валюті до чистих активів, SACN – відношення портфелю цінних паперів в національній валюті до чистих активів. Показники відображають важливі складові активів, частка яких характеризує бізнес-модель банків, особливості розміщення ресурсів та бізнес-моделі.

Не менш важливою є структура банківських зобов'язань, яка визначається за допомогою наступних структурних індикаторів: SPMI – відношення коштів інших банків в іноземній валюті до зобов'язань, SPMN – відношення коштів інших банків в національній валюті до зобов'язань, SPUI – відношення коштів суб'єктів господарювання в іноземній валюті до зобов'язань, SPUN – відношення коштів суб'єктів господарювання в національній валюті до зобов'язань, SPUP – відношення коштів суб'єктів господарювання на вимогу до зобов'язань, SPUS – відношення строкових коштів суб'єктів господарювання до зобов'язань, SPFI – відношення коштів фізичних осіб в іноземній валюті до зобов'язань, SPFN – відношення коштів фізичних осіб в національній валюті до зобов'язань, SPFP – відношення коштів фізичних осіб на вимогу до зобов'язань, SPFS – відношення строкових коштів фізичних осіб до зобов'язань. Кожний із вищезазначених агрегатів пасивів характеризує стратегію залучення ресурсів банків та особливості їх бізнес-моделей.

До важливих структурних індикаторів належать також: ROA – рентабельність активів, RA – відношення сукупних резервів під кредитні ризики до чистих активів, CA – відношення балансового капіталу до чистих активів, VCA – відношення чистих активів в іноземній валюті до чистих активів, VL – відкрита валютна позиція, яка розраховується як різниця між активами та зобов'язаннями в іноземній валюті, у відношенні до чистих активів. Для оцінювання поточної ліквідності банків використовується індикатор L1, який розраховується як відношення грошових коштів та їх еквівалентів до зобов'язань на вимогу, тобто коштів юридичних та фізичних осіб до запитання. Масштаб кожного банку оцінюється за допомогою індикатора A-s, який розраховується як частка чистих активів даного банку до сукупних чистих активів системи.

Для опису бізнес-моделей важливою є структура основних доходів та витрат банків. З метою визначення джерел отримання прибутку банків використовуються наступні структурні індикатори: PM – процентна маржа, відношення чистого процентного доходу до чистих активів, KD – відношення чистого комісійного доходу до чистих активів, TD – відношення

торгового результату до чистих активів, VA – відношення адміністративних та інших операційних витрат до чистих активів, VR – відношення витрат на формування резервів під кредитні ризики до чистих активів.

Для кожного щомісячного звіту про діяльність кожного банку на сайті Національного банку України (Основні показники діяльності банків, 2022) розраховується по 31 структурному індикатору, що накопичуються у відповідній базі даних. На основі накопиченої інформації за період з 01.01.18 до 01.01.22 за допомогою програмного продукту Viscovey SOMine 7 побудовано карту Кохонена, відображену на рисунку 1.6.

Ліва частина рисунку 1.6 демонструє карту Кохонена, побудовану за показниками, розрахованими за даними банківських звітів. Кожна точка на карті – це місце розташування одного або кількох банків у координатному вимірі з 31 індикаторів, відображеному на двомірну площину. Близьке положення банків свідчить про наявність близьких характеристик за значеннями усіх 31 індикаторів, які враховуються одночасно. Розфарбовані фігури поєднують банки з близькими характеристиками, тобто визначають структурно-функціональні групи банків.

Рисунок 1.6 – Карта Кохонена та схематичне положення СФГБ за станом на 01.01.22

Джерело: авторська розробка

На карті наведені числа від 1 до 71 - це місце розташування банків за звітністю на 01.01.22. Кожне число відповідає порядковому номеру банку у списку за розміром активів. Як бачимо, більшість банків на початку 2022 року знаходилася у південно-західній частині карти, на місті рожевої фігури, яка відокремлює відповідну структурно-функціональну групу. На місті деяких груп відсутні банки із поточної звітності. Такі групи складаються з банків минулорічних звітів. Для цілей нашого дослідження слід зосередитися на групах з діючими банками.

Права частина рисунка 1.6 схематично повторює географічне положення груп карти Кохонена та відображає коротку назву кожної групи. Назви груп, кількість банків, що увійшли до них за станом на 01.01.22, сукупні активи цих банків та перелік структурних індикаторів, екстремальні значення яких вплинули на формування груп, наведені у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2 – Характеристики СФГБ за станом на 01.01.22

№	Групи	Екстремальні індикатори	Кількість банків	Активи, млн.грн.
1	Корпоративні з роздрібним фінансуванням	SAUN, SAUI, SPFI, SPFS, VCA	15	312 324
2	Корпоративні з роздрібним фінансуванням у національній валюті	SAUN, SPFI, SPFS, SPFN, CA	4	15 525
3	Цінні папери з корпоративним фінансуванням	SACN, SPUP, SPUN, CA	8	10 927
4	Міжбанківські активи з корпоративним фінансуванням	SAMI, SPUI, SPUP, SPUS, VCA	6	206 379
5	Корпоративні з поточним фінансуванням	SAUN, SPFI, SPFP, SPUP	8	401 919
6	Цінні папери з міжбанківським фінансуванням	SACN, SPMN	18	109 086

Продовження таблиці 1.2

№	Групи	Екстремальні індикатори	Кількість банків	Активи, млн.грн.
7	Міжбанківські активи з корпоративним фінансуванням	SAMI, SAV, SPUL, SPUP, SPUN, ROA	3	40 690
8	Роздрібні	SAFN, SPFN, SPFS, SPFP, RA, ROA	4	80 586
9	Найбільші	A-s, SACI, SPFI, SPFN, RA, VL	3	836 198
10	Проблемні	SAMI, SAUI, SPMI, VCA, RA	2	40 294
	Усього		71	2 053 928

Джерело: складено автором

Наприклад, найбільша за розміром група з бізнес-моделлю Корпоративні з роздрібним фінансуванням та номером 1, займає північну частину карти, наближену до центру, розфарбована блакитним кольором. Найбільший розмір групи свідчить про те, що за період з 01.01.18 до 01.01.22 відповідну бізнес-модель мало багато банків. Але за станом на початок 2022 року до цієї групи потрапило лише 15 банків. Типова бізнес-модель стала менш поширеною, ніж модель Цінні папери з міжбанківським фінансуванням, куди потрапило 18 банків.

У таблиці 1.3 представлені середні значення структурних індикаторів для кожної групи, які обґрунтовують їх якісні характеристики та обрану назви. Максимальні значення цих індикаторів виділені кольором та повторюються у таблиці 1.2. Наприклад, для групи 1 підвищений рівень, у порівнянні із середніми значеннями, мають наступні структурні індикатори: SAUN, SAUI, SPFI, SPFS, VCA.

Розглянемо більш детально розподіл банків за СФГБ на 1.01.22, що дозволяє оцінити стан банківської системи перед

початком повномасштабної війни. Центральна група під номером 1 з бізнес-моделлю Корпоративні з роздрібним фінансуванням демонструє факт міграції банків від центру карти до груп, де в активах переважає портфель цінних паперів. Сукупні активи 15 банків групи складають 312 млрд.грн, або лише 15% від загальних активів системи.

Таблиця 1.3 – Значення індикаторів СФГБ за станом на 01.01.22, у відсотках

Інди- катори	Групи									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
L1	14,2	20,5	24,5	9,8	9,1	16,9	12,2	18,4	10,0	62,7
SAV	5,1	6,7	5,3	5,5	6,2	4,8	8,4	3,9	4,7	4,3
SAMI	9,0	2,8	5,5	26,9	12,8	4,6	13,7	6,1	8,4	24,5
SAMN	0,5	0,5	0,5	0,1	0,3	0,6	0,1	0,5	0,0	0,7
SAUI	14,8	8,9	2,2	11,0	11,8	5,0	4,2	3,4	10,2	25,0
SAUN	28,9	35,0	15,8	18,5	22,0	13,0	9,1	1,6	11,9	6,2
SAFI	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0
SAFN	5,4	1,7	3,8	2,6	8,2	1,3	0,1	58,0	6,2	0,1
SACI	3,9	2,5	1,1	2,0	3,7	2,6	0,0	1,8	6,6	0,0
SACN	24,5	32,3	53,8	24,7	29,1	55,2	39,3	14,7	28,4	21,8
RA	4,2	2,1	4,8	4,7	3,6	2,8	1,1	21,9	19,3	193,6
A-s	1,0	0,1	0,1	1,7	2,4	0,3	0,7	1,0	13,6	1,0
VCA	30,0	17,8	12,5	42,9	30,4	16,1	26,8	12,6	26,2	50,6
VL	1,1	-0,4	1,3	1,1	1,0	1,4	0,0	-0,1	-7,0	-0,6
SPMI	0,9	0,0	1,1	2,9	0,2	1,3	4,3	0,4	1,2	45,6
SPMN	5,5	1,8	7,4	3,3	3,3	36,7	0,2	2,5	5,1	0,0
SPUI	12,1	6,9	8,8	37,4	14,2	6,5	26,1	2,5	10,5	1,8
SPUN	35,8	43,9	50,1	41,8	40,5	33,5	62,5	12,2	24,7	6,2
SPUP	34,7	35,0	50,9	58,0	47,4	30,2	85,9	10,3	27,6	7,1
SPUS	13,2	15,8	7,9	21,2	7,3	9,7	2,7	4,3	7,6	0,9
SPFI	16,4	16,1	5,0	6,1	18,8	8,2	1,0	11,4	15,3	3,9
SPFN	17,7	26,6	9,5	5,6	18,6	10,3	2,3	63,6	30,7	3,6
SPFP	11,6	14,2	8,8	7,3	30,5	6,5	2,1	20,8	23,0	5,9
SPFS	22,5	28,5	5,6	4,4	6,9	12,0	1,2	54,2	22,9	1,6
CA	15,6	28,2	40,5	12,8	14,6	14,6	17,1	17,5	10,7	41,8
PM	5,1	5,2	6,5	3,4	5,3	3,8	4,0	21,2	5,1	3,6
KD	2,4	2,8	2,3	1,1	2,1	3,1	6,0	3,1	3,0	0,9
TD	0,5	0,4	0,6	0,7	0,5	1,0	5,0	0,3	-1,0	1,0
VA	6,5	6,6	9,2	3,5	5,4	7,2	7,0	13,3	4,0	8,0
VR	0,4	0,1	0,0	0,1	0,7	0,8	0,3	5,7	0,1	-7,9
ROA	1,5	1,9	0,7	1,6	1,9	0,7	6,4	6,2	3,5	7,7

Джерело: складено автором

Близькі характеристики до попередньої групи має група Корпоративні з роздрібним фінансуванням у національній валюті під номером 2, хоча до цієї традиційно великої групи, на 01.01.22 входять лише 4 банки з активами 16 млрд.грн. Відмінність від попередньої групи пов'язана із більшим значенням індикатора SAUN та меншим рівнем SAUI, тобто більшим є кредитний портфель у національній валюті. Крім того, у другій групі є вищим значення SPFN, частки залучених коштів фізичних осіб у національній валюті.

Також дещо подібну до попередніх бізнес-модель мають банки, що належать групі Корпоративні з поточним фінансуванням. До цієї групи належать 8 банків із активами 402 млрд.грн., що дорівнює 20% від загальних активів системи. На відміну від двох попередніх груп, банки мають підвищену частку поточних коштів фізичних осіб SPFP та зобов'язань фізичних осіб в іноземній валюті SPFI. Можна спостерігати, що у банків із підвищеною часткою кредитів суб'єктів господарювання в іноземній валюті є підвищеним рівень VCA, частки активів в іноземній валюті в чистих активах.

Як свідчать дані таблиці 1.3, вищезазначені три групи банків описують деяку класичну стратегію – залучення коштів фізичних осіб та розміщення їх у кредити юридичних осіб. Групи 5, 1, 2 займають центральне положення на карті, розфарбовані бузковим, блакитним та червоним кольором. За станом на 01.01.22 у відповідних сегментах розміщено 27 банків із загальним обсягом активів 730 млрд.грн., що дорівнює 36% від загального обсягу активів. Таким чином, ще на початку 2022 року більшість банків мали бізнес-модель, яка не відповідала традиційним правилам обслуговування реального сектора економіки. Розглянемо особливості інших бізнес-моделей.

За даними таблиці 1.2, максимальна кількість банків припадає на групу Цінні папери з міжбанківським фінансуванням, де розташовані 18 банків із активами 109 млрд.грн, що складає 5% від загальних активів. Банки з відповідною бізнес-моделлю мають підвищену частку залучених міжбанківських кредитів у національній валюті SPMN та частку портфелю цінних паперів у національній валюті SACN, як це

показано у таблиці 1.3. Як правило, це залучення кредитів рефінансування від Національного банку України та купівля ОВГЗ, тобто операції без учасників із реальних секторів економіки.

Поруч з попередньою розташована група з назвою Цінні папери з корпоративним фінансуванням, яка розмальована жовтим кольором. Групи 3 та 6 мають багато спільних характеристик. В структурі зобов'язань групи 3 підвищена частка коштів юридичних осіб, на відміну від попередньої групи. Частка портфелю цінних паперів в активах перевищує половину і складає 55% для групи 6 та 54% для групи 3. Сукупні активи двох груп, орієнтованих на роботу з цінними паперами, складають 120 млрд.грн., або 6% від загальних активів. Кількість банків двох груп – 26.

Максимальний обсяг активів припадає на групу найбільших банків під номером 9. Група є невеликою за розмірами, знаходиться на південному сході карти, на діагональній відстані від групи 6. До цієї групи у різні періоди потрапляли 2-3 банку, серед яких завжди присутні два найбільших державних банки. Частка портфеля цінних паперів в іноземній валюті в активах групи має найбільше значення в системі. Крім того, група має максимальний рівень індикатора розміру A-s та мінімальне від'ємне значення VL, зобов'язання банків в іноземній валюті перевищують активи. Портфель цінних паперів у національній валюті та кредитний портфель не перевищують середнього показника в системі. Якість активів банків є незадовільною, про що свідчить високий рівень індикатора RA. Серед залучених коштів підвищену частку мають зобов'язання фізичних осіб у національній валюті. За станом на 1.01.22 до групи найбільших потрапило 3 банки із сукупними активами 836 млрд.грн., або 41% від сукупних активів.

Групи 7 та 4 розташовані на карті поруч, на західній її частині, мають близькі бізнес-моделі і назву Міжбанківські активи з корпоративним фінансуванням. Банки мають підвищені структурні індикатори SAMI, SPUP, SPUI. Кредитний портфель банків має меншу частку в активах, ніж в середньому по системі. Частка портфелю цінних паперів в національній валюті має

середній рівень. Додаткові екстремальні значення структурних індикаторів, що не співпадають у групах 7 та 4, підкреслюють вищу частку операцій в іноземній валюті банків групи 4. За станом на 01.01.22 до цих груп, розфарбованих на карті зеленим кольором, потрапило 9 банків із сукупними активами 247 млрд.грн., або 12% від загальних активів.

Окрему стійку групу складають 4 банки, які спеціалізуються на кредитуванні фізичних осіб. Перелік роздрібних банків не змінюється протягом кількох років. Бізнес-модель їх має тривалі чіткі характеристики, які визначаються підвищеними значеннями індикаторів SAFN, SPFN, SPFS, RA, PM, VA. Банки залучають, переважно, кошти фізичних осіб у національній валюті та мають підвищену частку строкових коштів фізичних осіб. Кредити фізичним особам надаються у національній валюті. Роздрібне кредитування традиційно пов'язане із підвищеними адміністративними витратами, пов'язаними із обслуговуванням кредитних продуктів. Підвищеним також є рівень процентної маржі. Якість кредитного портфелю є однією з найгірших, про що свідчить підвищений рівень структурного індикатора RA. За станом на 01.01.2022 активи банків групи склали 4% від загальних активів системи.

До групи проблемних потрапили два банки країни-агресора, які були ліквідовані у лютому 2022 року. Група проблемних банків завжди виступає додатковим індикатором погіршення фінансового стану системи. У кризові періоди спостерігалася масова міграція банків до цієї групи. У той же час, не всі проблемні банки знаходяться у проблемній групі, оскільки вони мають різні профілі ризиків. Середні значення окремих структурних індикаторів RA, L1, CA суттєво перевищують системний рівень. Якість активів незадовільна, активність доходних операцій обмежена. Крім того, у проблемних банків накопичується непрацюючий кредитний портфель. Для іноземних банків підвищеним є рівень кредитів в іноземній валюті, міжбанківських активних та пасивних операцій, частки іноземної валюти в активах SAUI, SAMI, VCA, SPMI. За станом на 1.01.22 активи цих двох банків складають лише 2% від

загальних активів і не впливають на подальший розвиток системи.

Підводячи підсумки аналізу структури банківської системи за станом на 01.01.22, розділимо банки на дві групи, які займають ліву та праву частину карти. Лівий, західний бік карти займають банки із найменшою часткою кредитного портфелю в складі активів. У тому числі, підвищену питому вагу цінних паперів мають 26 банків, активи яких складають 6% від загальних активів. Відповідні банки займають південно-західну частину карти. Вище, в середині лівої межі, знаходиться група банків, в активах яких підвищену частку мають міжбанківські кредити. Розмір цих банків є більшим від попередньої групи, тому на 9 банків припадає 12% загальних активів. Нарешті, північно-західну частину займають проблемні банки, де на звітну дату приходилося лише 2 банки із активами 2% від сукупних активів. В цілому на західну частину карти припадає більше половини, 37 банків із сукупними активами 20% від системних.

Банки правої частини карти більше пов'язані із обслуговуванням реального сектора економіки, хоча доля кредитного портфелю обмежена, навіть у банків з бізнес-моделлю корпоративного кредитування. Із складу даної, так званої ринково-орієнтованої групи слід виокремити групу з 3 найбільших державних банків з 41% від загальних активів. Група відділяється від інших на кожну звітну дату, у зв'язку із суттєвим перевищенням масштабів діяльності та важливими відмінностями бізнес-моделей, пов'язаними із неякісним кредитним портфелем, підвищеною часткою цінних паперів в іноземній валюті, відкритою короткою валютною позицією. Найбільші банки займають північний схід карти. Також суттєві відмінності має група роздрібних банків на південному сході карти. На звітну дату, як і протягом останніх років, група складається з 4 банків із активами на рівні 4% від сукупних активів. Ці банки орієнтовані на клієнтів-фізичних осіб.

Нарешті, класичну бізнес-модель представляють 27 банків з активами в сумі 36% від системних активів. При цьому кредитний портфель цих банків не перевищує 44%, як показує таблиця 1.3. Сукупна частка кредитів юридичних осіб у

національній та іноземній валюті є найбільшою саме у банках 1 та 2 групи та складає 44%. Банки 5 групи мають 34% кредитного портфелю в активах. У банків з підвищеною часткою цінних паперів, кредитний портфель у структурі активів складає від 13 до 30%. У роздрібних банків він не перевищує 5%. У структурі активів найбільших державних банків корпоративні кредити займають лише 22%.

Щодо кредитування споживчих осіб, то у всіх групах, крім роздрібних банків, сукупна частка цих кредитів у національній та іноземній валюті коливається на рівні 2-3%, у банках 5 групи досягає 8% і лише у роздрібних банків зростає до 58%. Нагадаємо, що частка роздрібних банків в системі складає 4%.

Співвідношення банків з однаковими бізнес-моделями підтверджує той факт, що кредитний потенціал банків України був досить обмеженим ще у 2021 році, на що вплинуло багато негативних чинників, починаючи від банкопаду 2015 року, коронакризи 2020, підвищення інфляції у 2021 та впливу цих чинників на кредитоспроможність клієнтів банків. У той же час, порівняння динаміки структури активів банків та порівняння зміни їх бізнес-моделей за СФГБ-методом дає дещо відмінні результати. Розглянемо ці зміни більш детально.

Конфігурація карти, представлена на рисунку 1.7, майже не змінювалася протягом 2021 та 6 місяців 2022 року, після чого положення груп дещо видозмінилося, разом із зміною значень структурних індикаторів. Поступові якісні зміни показників діяльності банків накопичувалися до певного часу, доки не отримали кількісного прояву, зафіксованому за допомогою алгоритму самоорганізаційних карт Кохонена. У той же час, переміщення банків на карті ще не прийняло вигляду масової міграції, тому поточний етап розвитку не є переламним, а лише характеризує суттєві зміни в системі.

На рисунку 1.7 представлено карту Кохонена, сформовану за даними звітності банків за період з 01.01.18 до 01.08.22. У порівнянні із картою, зображеною на рисунку 1.7, вона побудована на матриці структурних індикаторів, до якої включені додаткові значення для кожного банку за 7 місяців 2022 року. У правій частині рисунку 1.7 також надані назви СФГБ та

їх схематично розміщення. Деякі характеристики та назви бізнес-моделей банків змінилися, окремі групи змінили положення на карті. Причиною змін є нові значення структурних індикаторів для кожного банку.

Рисунку 1.7 – Карта Кохонена та схематичне положення СФГБ за станом на 01.08.22

Джерело: авторська розробка

У порівнянні з рисунком 1.6, карта зробила дзеркальний переворот у площині схід-захід таким чином, що роздрібні банки зайняли місце орієнтованих на купівлю цінних паперів, і навпаки. Таке обертання на 180 С, час від часу відбувається при послідовному формуванні карт на звітні дати і є наслідком особливості алгоритму «підтягування» банків до початкових центрів груп. Групи формуються у 31-мірному просторі за значенням структурних індикаторів і напрямок орієнтації підсумкової карти не впливає на результат. Найбільша кількість банків на звітну дату, позначених числами на карті, знаходиться у правій частині карти. Тобто загальна картина відходу банків від центральних груп незмінна. Лише концентрація банків у одній із груп дещо зменшилася.

У таблиці 1.4 представлені назви груп, сформованих на 01.08.22, перелік структурних індикаторів з екстремальними значеннями у групі та характеристики кількості банків та розмірів їх активів для кожної СФГБ. Слід зазначити, що сукупні активи системи за 7 місяців 2022 року, у тому числі півроку війни,

зросли на 136 млрд.грн, або 7%. Зростання активів пов'язане із інфляцією, перерахуванням залишків коштів в валюті через зміну курсу. В результаті зросла питома вага активів банків із високою часткою іноземної валюти. Значення структурних індикаторів суттєво не змінилися, хоча спостерігається погіршення якості активів, зростання RA, VR та зменшення рентабельності активів ROA. Кількість банків скоротилася на 3, у тому числі 2 банки з російським капіталом та один приватний український банк.

Таблиця 1.4 – Характеристики СФГБ за станом на 01.08. 22

№	Бізнес-модель	Індикатори	Кількість банків	Активи, млн.грн.
1	Корпоративні з роздрібним фінансуванням	SAUI, SAUN, SPFI, SPFN, SPFS	9	50 296
2	Корпоративні з поточним фінансуванням	SAUI, SAMI, SAUN, VCA, SPUI, SPFI, SPFP	17	948 613
3	Цінні папери зі змішаним фінансуванням	SACN, SPMN, SPUP	12	49 752
4	Кептивні	LI, SAV, SAUN, SPUN, SPFN, CA	3	1 318
5	Цінні папери з корпоративним фінансуванням	SACN, SPMI, SPUN, SPUP, CA, ROA-	4	1 611
6	Корпоративні. кредити в інвалюті	SAUI, SAUN, VCA, VL	2	234 239
7	Міжбанк з корпоративним фінансуванням	SAMI, VCA, SPUI, SPUN, SPUP, SPUS	7	98 931
8	Цінні папери з міжбанківським фінансуванням	SACN, SPMN	9	40 109
9	Роздрібні	SAFN, RA, SPFN, SPFS, PM, VR	3	22 466
10	Найбільші	SACI, RA, A-s, SPFI, SPFN	2	742 372
	Усього		68	2 189 707

Джерело: складено автором

Середні значення структурних індикаторів для кожної групи наведені у таблиці 1.5. Порівняння зміни переліку індикаторів, які формують групи та їх значень доцільно поєднувати с аналізом траєкторій конкретних банків, що дозволяє детальніше оцінити перетворення у структурі банківської системи. Нажаль, у форматі даного звіту неможливо представити траєкторії окремих банків, тому обмежимося лише загальними висновками.

Таблиця 1.5 – Значення індикаторів СФГБ за станом на 01.08.22, у відсотках

Індикатори	Групи									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
L1	20,1	8,8	22,6	83,2	21,7	10,4	8,3	21,5	15,6	9,0
SAV	6,9	5,5	7,5	9,4	1,9	2,7	4,5	4,7	3,3	5,0
SAMI	7,4	19,8	11,9	1,9	4,6	14,5	28,0	7,0	3,0	6,7
SAMN	0,7	0,2	1,1	0,6	0,3	0,0	0,1	0,3	0,5	0,0
SAUI	12,9	14,7	5,9	2,8	2,7	29,8	7,9	4,8	4,3	5,6
SAUN	31,6	23,6	19,7	34,0	4,0	25,4	15,8	13,1	1,7	12,0
SAFI	0,0	0,1	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
SAFN	3,7	7,6	3,6	1,9	0,4	0,3	0,6	1,0	61,4	7,3
SACI	2,4	4,1	1,5	0,0	1,0	2,4	0,0	0,8	1,1	6,4
SACN	22,3	19,4	28,8	33,4	75,5	12,8	32,7	61,4	13,6	26,3
RA	7,1	7,4	4,3	16,5	9,9	7,4	6,7	3,3	38,8	23,3
A-s	0,3	2,5	0,2	0,0	0,0	5,3	0,6	0,2	0,3	17,0
VCA	25,2	40,7	25,0	11,2	9,4	47,1	38,6	14,5	9,5	19,9
VL	-0,5	0,8	0,6	5,4	1,3	-7,1	-2,0	2,2	-0,1	-6,2
SPMI	0,2	1,4	1,3	0,0	3,1	0,5	0,4	0,2	0,1	0,6
SPMN	3,7	3,0	20,6	0,0	7,0	4,8	3,0	49,1	0,2	0,0
SPUI	10,2	20,4	15,0	2,0	7,2	13,9	43,7	5,3	1,2	6,8
SPUN	35,1	29,5	32,5	43,0	45,0	26,7	43,2	20,4	11,8	18,5
SPUP	32,9	42,2	38,6	35,8	51,5	26,6	65,8	19,8	8,1	21,5
SPUS	12,4	7,6	8,9	9,2	0,7	14,1	21,0	5,8	4,9	3,8
SPFI	18,9	20,7	9,8	11,8	6,2	12,0	2,7	8,8	10,5	18,8
SPFN	24,1	18,1	13,2	25,3	4,1	2,9	3,3	13,2	72,2	48,8
SPFP	12,2	29,6	9,3	18,3	7,4	4,1	3,4	7,3	18,0	42,9
SPFS	30,8	9,2	13,8	18,8	2,9	10,7	2,6	14,7	64,7	24,7
CA	21,7	11,8	14,2	65,7	66,6	14,0	15,3	17,0	22,0	12,0
PM	3,9	4,3	3,1	7,5	6,2	2,2	2,9	1,8	20,6	4,0
KD	2,0	1,2	2,5	0,5	1,7	0,4	1,7	2,2	1,1	1,8
TD	1,4	1,3	1,4	3,1	0,7	0,6	2,5	1,7	2,2	1,8
VA	4,7	3,5	5,3	7,5	9,3	2,2	3,1	4,4	9,7	3,4
VR	3,0	4,0	1,8	2,6	5,2	2,6	2,3	1,6	12,8	3,0
ROA	-0,1	-0,5	0,3	1,7	-5,6	-1,2	1,6	-0,1	1,5	1,1

Джерело: складено автором

Найбільшою за кількістю банків та обсягом активів за станом на 01.08.22 є група 2 банків з назвою Корпоративні з поточним фінансуванням. У порівнянні до початку дослідженого періоду, група зросла майже вдвічі: від 8 банків з активами 402 млрд.грн. у групі 5 до 17 банків з 949 млрд.грн. Одночасно група Корпоративні банки з роздрібним фінансуванням скоротилася з 19 банків з активами 328 млрд.грн. (групи 1 та 2 на 01.01.22) до 9 банків з активами 50 млрд.грн. (група 1 на 01.08.22). Тобто ресурсна база значної кількості банків стає менш стабільною. Місто вкладів фізичних осіб займають ресурси на вимогу, що підвищує чинники нестабільності банків в умовах підвищених кредитних ризиків.

Порівняння таблиці 1.3 та таблиці 1.5 свідчить про незмінність використання банками бізнес-моделі корпоративних кредитів. На 1 січня усі відповідні групи поєднували 27 банків із сукупними активами 730 млрд.грн. На 1 серпня група складається з 26 банків з активами 999 млрд.грн. Сукупні обсяги активів об'єднаної групи банків корпоративного кредитування збільшилися на 37%, а їх положення на карті не змінилося. Дослідження динаміки кредитних операцій у групах, визначених Національним банком України, а саме, державних, іноземних, приватних українських банків, не дозволяли дійти даного висновку.

Цікавим є порівняння положення групи найбільших та проблемних банків на картах рисунку 1.6 та рисунку 1.7. Якщо на 01.01.22 банки займали протилежне положення у кутах карти, на північному заході та північному сході, то на 01.08.22 найбільші банки перемістилися до проблемних. Між ними утворився прошарок банків з бізнес-моделлю Корпоративні кредити в іноземній валюті, до якого перейшов державний АТ "Укрексімбанк". Останній банк відділився від групи найбільших, у зв'язку із зростаючими відмінностями, а саме, підвищенням значенням індикаторів SAMI, SAUI, VCA, SPUS, пов'язаних з обслуговуванням активних і пасивних програм юридичних осіб. У той же час, частка залучених коштів фізичних осіб у національній валюті SPFN більша у інших державних банків, як і

відношення резервів під кредитні ризики до активів RA. До групи проблемних на 01.08.22 не потрапило жодного банку.

Таким чином, АТ "Укресімбанк" займає деяке проміжне положення між найбільшими, проблемними та банками корпоративного кредитування. Висока частка корпоративних кредитів доповнюється у найбільших та проблемних банках суттєвими кредитними ризиками, підвищеним рівнем RA, часткою іноземної валюти в активах VCA та короткою валютною позицією VL. Крім того, бізнес-модель Корпоративні кредити в іноземній валюті, як і найбільші банки, мають високе значення індикатора масштабу діяльності A-s.

За станом на 01.01.22 до групи найбільших входило 3 банки з активами 836 млрд.грн., а на 01.08.22 до найбільших та групи Корпоративні кредити в іноземній валюті увійшло 4 банки з активами 977 млрд.грн. Таким чином, сума активів групи зросла за 7 місяців на 17%, група наблизилася до проблемної. Більш активний розвиток кредитування у АТ "Укресімбанк" сприяв віддаленню цього банку від групи найбільших.

На протилежній відстані від проблемних банків, на місці, яке мали займати найбільші банки, знаходиться група 7, з бізнес-моделлю Міжбанківські кредити з корпоративним фінансуванням. Характеристики групи за досліджуваний період майже не змінилися, лише розширився перелік структурних індикаторів із екстремальними значеннями. Група 7 за станом на 01.08.22, в цілому, поєднала характеристики груп 4 та 7 за станом на 01.01.22. У той же час, не всі значення структурних індикаторів співпадають, особливо щодо характеристики ресурсної бази банків. На початок 2022 року до груп банків з бізнес-моделлю Міжбанківські кредити з корпоративним фінансуванням входили 9 банків з активами 247 млрд.грн., а на 1 серпня їх кількість зменшилася до 7, активи - до 99 млрд.грн. Після підвищення вартості кредитів рефінансування скоротилися операції банків із отриманням процентних доходів від розміщення відповідних ресурсів на міжбанківському ринку.

Одночасно із скороченням попередньої бізнес-моделі, спостерігається деяке скорочення бізнес-моделей, пов'язаних із розміщенням ресурсів на ринку цінних паперів, як за рахунок

залучених коштів юридичних осіб, так і міжбанківських ресурсів. Таке скорочення банків відповідних груп пов'язане із зменшенням процентної маржі. До груп 3 та 6 за станом на 01.01.22 входило 26 банків із загальними активами 120 млрд.грн., а на 01.08.22 – 25 банків з активами 91 млрд.грн. Положення груп на карті не змінилося.

Група роздрібних банків була і залишається незначною. Частка роздрібних банків у сукупних активах на 01.01.22 складала 4%, а на 01.08.22 скоротилася до 1%. Крім того, 3 малих банків перейшли до групи кептивної, яка не включала банків на початок року. Невеликі банки з надлишковими високоліквідними активами займають 0,06% і майже не впливають на ризики системи.

Таким чином, за сім місяців 2022 року бізнес-моделі перелік банків із моделями корпоративного кредитування суттєво не скоротився, хоча ресурсна база значної кількості банків стала менш стабільною. Замість строкових ресурсів більше використовуються кошти до запитання.

Спостерігається скорочення обсягів операцій залучення кредитів рефінансування з одночасним придбанням урядових цінних паперів. Після підвищення вартості кредитів рефінансування, група банків із відповідною бізнес-моделлю скоротилася. Виявити цю тенденцію стало можливим лише завдяки використанню СФГБ-методу. Частка міжбанківських кредитів продовжує зростати в активах та зобов'язаннях банків.

Порівняння значень структурних індикаторів, наданих у таблицях 1.3 та 1.5, на початок і закінчення досліджуваного періоду, свідчить про зростання рівня L1 надлишкових високоліквідних активів в умовах скорочення кредитування. Майже вдвічі погіршилася якість активів, зросли резерви під кредитні ризики RA та витрати на формування резервів VR. Також спостерігається скорочення строкових ресурсів та зростання коштів юридичних та фізичних осіб до запитання. Загальні тенденції мають конкретний прояв для різних СФГБ, що дозволяє пояснити особливості розвитку відповідних бізнес-моделей.

Порівняння місця розташування банків на картах рисунку 6 та рисунку 1.7 свідчить, що масової міграції банків між СФГБ у 2022 році не спостерігається, хоча зміна топології карти під впливом негативних чинників свідчить про ймовірність подальших структурних змін.

Зазначені макроекономічні виклики для стабільності банківської системи свідчать про необхідність скорішого розширення державної підтримки кредитних продуктів, на кшталт програм 5-7-9. Використання інвестиційних коштів для відновлення економіки України має бути реалізовано з використанням сучасних систем управління ризиками, які досконало розвинуті у банківській системі. Саме розвиток кредитних операцій та розширення групи бізнес-моделей корпоративного кредитування стане свідченням про відновлення банківської системи.

1.3 Ризико-орієнтований підхід: особливості здійснення фінансового моніторингу під час його застосування

Останнім часом фінансова системи держави все частіше почала використовуватись в контексті незаконних дій суб'єктів щодо легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. У свою чергу, проблематика питання легалізації так званих злочинних доходів носить глобальний характер, зважаючи на те, що воно вже вийшло за рамки окремих держав чи регіонів. Зокрема, з метою протидії цьому деструктивному явищу, провадяться реформаційні зміни та процеси з метою підвищення рівні безпеки, у тому числі і фінансово-економічної. Фінансовий моніторинг в системі протидії та запобігання легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, включаючи і використання фінансової системи для цього, становить собою відносно нову сферою діяльності певного роду суб'єктів.

Зважаючи на вищезазначене, система фінансового моніторингу була реформована у зв'язку із необхідністю приведення вітчизняної нормативної бази до міжнародних стандартів, зокрема адаптації певних положень до Рекомендацій

Міжнародної групи з протидії відмиванню брудних грошей (FATF). В цілому, необхідність та важливість імплементації та використання міжнародних стандартів зумовлена розробкою заходів щодо запобігання та протидії легалізації злочинних доходів, зокрема, до різних галузей економіки. Необхідно також наголосити на тому, що рекомендації не є частиною вітчизняної нормативної бази. Проте, недотримання їх положень загрожує можливістю включення відповідного органу до так званого «чорного списку» Міжнародної групи з протидії відмиванню брудних грошей. Такий список містить перелік органів, юрисдикцій щодо яких Міжнародна група з протидії відмиванню брудних грошей рекомендує її країнам-членам застосовувати контрзаходи, спрямовані на захист від ризиків відмивання так званих злочинних доходів. Також існує і «сірий список», до якого входять організації, юрисдикції, що перебувають під посиленням наглядом. Необхідно зазначити, що у практичній площині, якщо певна юрисдикція потрапляє до вищезазначеного «чорного списку», то це надзвичайно ускладнить здійснення економічних операцій із контрагентами-нерезидентами через вимоги посиленого контролю таких операцій. Це призведе також до того, що країни-члени Міжнародної групи з протидії відмиванню брудних грошей можуть застосовувати певного роду економічні санкції щодо таких організацій, юрисдикцій.

Процес легалізації так званих злочинних доходів має значний та певною мірою вирішальний вплив на поточну динаміку і подальші тенденції наростання викликів і загроз, породжених різними формами криміналізації національної та глобальної економіки. З урахуванням цього, ефективне конструювання і функціонування системи стримування відмивання нелегальних доходів буде вирішальним у послабленні основних чинників соціально-економічних деструкцій і девіантної поведінки окремих одиниць соціуму (Глущенко, Семеген; 2014; с. 30). Інститут фінансового моніторингу є базовим у нашій державі інститутом стримування економіки дезінформації. Він накопичує максимальну кількість доступної інформації про фінансово-економічні операції на мікро- і макрорівнях, що мають сумнівний характер.

Зважаючи на той факт, що поняття фінансовий моніторинг має низку визначень, для нашого дослідження актуалізується визначення «макрорівень фінансового моніторингу». Його слід розглядати як сукупність заходів усіх суб'єктів усіх рівнів фінансового моніторингу (як державного, так і первинного), діяльність яких спрямована на постійну, системну та комплексну протидію легалізації (відмиванню) коштів, одержаних злочинним шляхом. Будь-яка фінансова інституція, здійснюючи свою діяльність, підпадає під дію ризиків. В цілому, категорія «ризик легалізації» є доволі широкою за своєю сутністю, а тому може знаходити своє відображення із різних позицій діяльності інституції та виконання нею функції суб'єкта фінансового моніторингу з урахуванням наявних і потенційних ризиків.

В цілому, ризики, як правило, це ймовірність того, що певна конкретна подія відбудеться чи ні, а фінансовий моніторинг розглядає ризик легалізації як можливість виявлення чи невиявлення фінансової операції, потенційно пов'язаної з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом. Проте, М. Колдовський зазначає, що ризик легалізації доходів клієнта варто визначити як імовірність того, що цей клієнт фігуруватиме в узагальнених матеріалах Державної служби фінансового моніторингу України (Колдовський, 2009).

Зокрема, ризики потрібно розглядати як певного роду небезпеку, зокрема і контексті легалізації так званих злочинних доходів, фінансування тероризму та/або фінансування розповсюдження зброї масового знищення. В цілому, констатуємо, що ризик легалізації коштів, одержаних злочинним шляхом, може бути критично оцінений різними засобами, проте, у своїй сукупності вони повинні надавати можливості здійснення моніторингу за наступними критеріями:

- географічний (місце розташування, країна) – чи здійснюється діяльність у місцях підвищеного рівня ризику;
- ризики, які пов'язані із клієнтами – можливість того, що активи певного клієнта мають незаконне походження;

- продукт чи послуга – можливі способи їх надання (отримання), їх періодичність (постійність), обсяги та самі учасники такого роду операцій, транзакцій.

Відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» (2020), застосування ризик-орієнтованого підходу є одним із визначальних принципів, на яких ґрунтується система запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення. Проте, дане положення не є нововведенням вищезазначеного законодавчого акту. Так, попередній Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» від 2014 року встановлював, що суб'єкти первинного фінансового моніторингу повинні були самостійно здійснювати оцінку ризику своїх клієнтів з урахуванням, зокрема, критеріїв ризиків, визначених Міністерством фінансів України, і вживати застережних заходів щодо клієнтів, стосовно яких встановлено високий ризик. Найчастіше ризик-орієнтований підхід застосовувався банківськими установами під час здійснення процедури фінансового моніторингу. Відповідно до Положення про здійснення банками фінансового моніторингу, затвердженого Постановою Правління Національного банку України (2020), у своїй діяльності банк зобов'язаний застосовувати ризик-орієнтований підхід, що має бути пропорційним характеру та масштабу діяльності банку. Застосування такого підходу має бути задокументованим таким чином, щоб бути здатним продемонструвати його суть (зокрема те, у чому полягає різниця в підходах), прийняті банком рішення під час його застосування та обґрунтованість таких рішень.

Із прийняттям нового, уже згаданого, Закону, було закріплено визначення дефініції «ризик-орієнтований підхід» та розширено певною мірою сферу його застосування. Зокрема, відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом,

фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» (2020) сфера застосування ризик-орієнтованого підходу була значно розширена, а тому обов'язок застосування такого підходу поширився на всіх суб'єктів первинного фінансового моніторингу.

Слід зазначити, що Міжнародна група з протидії відмиванню брудних грошей (FATF) є «автором» одних із найбільш значущих та важливих розробок в контексті формування та застосування ризик-орієнтованого підходу при проведенні фінансового моніторингу певного роду транзакцій. FATF розробила та постійно вдосконалює рекомендації не лише для фінансових установ, а й для нефінансових, які прямо чи опосередковано впливають на обіг готівкових і неготівкових коштів на національному та міждержавних рівнях. Констатуємо, що ризик-орієнтований підхід є одним із головних факторів успішної реалізації оновлених Міжнародних рекомендацій Міжнародної групи з протидії відмиванню брудних грошей (FATF). Таким чином, зазначені Рекомендації стали підґрунтям та базисом для розробки проекту нового Закону щодо протидії легалізації злочинних доходів.

Ризик-орієнтований підхід необхідно віднести до одного із принципів, на якому ґрунтується здійснення фінансового моніторингу в цілому. Знаходимо наступне визначення дефініції «ризик-орієнтований підхід» у п. 53 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» (2020): ризик-орієнтований підхід становить собою визначення (виявлення), оцінку (переоцінку) та розуміння ризиків легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та/або фінансування розповсюдження зброї масового знищення, а також вжиття відповідних заходів щодо управління ризиками у спосіб та в обсязі, що забезпечують мінімізацію таких ризиків залежно від їх рівня. Застосування такого підходу відбувається відповідно до процедури та порядку, визначених внутрішніми документами з питань фінансового моніторингу суб'єкта первинного фінансового моніторингу.

Проте, мають обов'язково бути враховані рекомендації відповідних суб'єктів державного фінансового моніторингу. Це зумовлено тим, що суб'єкти державного фінансового моніторингу виконують безпосередньо функції державного регулювання і нагляду за суб'єктами первинного фінансового моніторингу.

Необхідно також наголосити, що суб'єкт первинного фінансового моніторингу самостійно визначає критерії ризиків у внутрішніх документах з питань фінансового моніторингу. Проте, знову ж таки, вони повинні в обов'язковому порядку взяти до уваги та врахувати критерії, які встановлені Національним банком України (для суб'єктів первинного фінансового моніторингу, для яких у сфері фінансового моніторингу державне регулювання здійснює НБУ) чи Міністерством фінансів України, який є головним, центральним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення (для решти суб'єктів первинного фінансового моніторингу). Також суб'єкти первинного фінансового моніторингу, які визначають критерії ризиків, повинні враховувати і типологічні дослідження Державної служби фінансового моніторингу, результатів національної оцінки ризиків і рекомендацій суб'єктів державного фінансового моніторингу. Така необхідність зумовлена ранжуванням ризиків на низькі, середні та високі, а тому, суб'єкт первинного фінансового моніторингу повинен враховувати оприлюднені на веб-сайті Державної служби фінансового моніторингу дані типологічних досліджень, результати національної оцінки ризиків, а також рекомендації суб'єктів державного фінансового моніторингу. Ризики, які були виявлені, можуть із часом змінюватись. Таким чином, ризик-орієнтований підхід повинен переглядатись та за необхідності оновлюватись спеціально визначеним суб'єктом первинного фінансового моніторингу в контексті зміни факторів ризику.

Проаналізувавши вищезазначене, констатуємо, що загальний принцип ризик-орієнтованого підходу полягає наступному. У разі підвищення ризиків слід застосовувати посилений контроль ризиків та заходи з мінімізації ризиків. Чим вище ризик, тим надійнішими повинні бути методи, щоб уникнути їх.

На нашу думку, доволі точне ранжування оцінки ризиків міститься у «Керівництві з ризик-орієнтованого підходу для спеціально визначених суб'єктів первинного фінансового моніторингу» (2020). Зокрема, акцентовано увагу на тому, що для ефективної оцінки властивих діяльності спеціально визначених суб'єктів первинного фінансового моніторингу ризиків можливо поділити таку оцінку на дві частини:

- ризик-профіль спеціально визначених суб'єктів первинного фінансового моніторингу, тобто, оцінка ризиків, притаманних діяльності спеціально визначених суб'єктів первинного фінансового моніторингу. За видом товарів та послуг, а також способом їх надання; географічним розташуванням та іншими відповідними факторами;
- ризик-профіль клієнта, тобто, оцінка ризику клієнта та ділових відносин. Це: продукти, послуги, якими користуються клієнти спеціально визначених суб'єктів первинного фінансового моніторингу, географічні місця, в яких вони працюють або ведуть бізнес, а також їхня діяльність, характер операцій тощо (про що ми зазначали раніше).

Виходячи із положень Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» (2020), до можливої зони високого ризику належать наступні фінансові операції, які підлягають обов'язковому моніторингу:

- операції, що здійснюються політично значущими особами (PEP – Politically Exposed Person), членами їх сімей та/або особами, пов'язаними із ними;

- операції, пов'язані із переказом коштів за кордон, у тому числі в офшорні зони (до держав, віднесені Кабінетом Міністрів України до офшорних зон);
- касові операції, операції з готівкою (внесення, переказ чи отримання коштів), а також
- операції, де учасник фінансової операції має відповідну реєстрацію, місце проживання чи місцезнаходження в державі (юрисдикції), що не виконує чи неналежним чином виконує рекомендації FATF, або однією із сторін – учасників фінансової операції є особа, яка має рахунок у банку, зареєстрованому в зазначеній державі (юрисдикції).

При цьому, такі фінансові операції мають бути пороговими. Тобто, якщо сума, на яку здійснюється кожна із них, дорівнює чи перевищує 400 тисяч гривень (для суб'єктів господарювання, які проводять лотереї та/або азартні ігри, - 55 тисяч гривень) або дорівнює чи перевищує суму в іноземній валюті, банківських металах, інших активах, еквівалентну за офіційним курсом гривні до іноземних валют і банківських металів 400 тисяч гривень на момент проведення фінансової операції (для суб'єктів господарювання, які проводять лотереї та/або азартні ігри, - 55 тисяч гривень).

У свою чергу, до можливої зони низького ризику належать фінансові операції, які здійснюються компаніями, що реалізують прості операції, а таким чином вони не підлягають підозрі у легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. До такого роду операцій застосовуються мінімальні вимоги в контексті ідентифікації та верифікації.

Щодо фінансових операцій, які можуть належати до зони мінімального ризику, вони пов'язані з фінансовими операціями, участь в яких можуть брати органи державної влади, дипломатичні представництва іноземних держав, державні юридичні особи, акції яких котируються на міжнародно визнаних біржах, осіб, які мають рахунки для оплати праці та соціальних виплат, житлово-комунальної інфраструктури.

За Я. Лаган (2020) кращої альтернативи ризик-орієнтованому підходу в контексті протидії легалізації доходів,

одержаних злочинним шляхом, ще не винайдено. Це зумовлено тим, що такий підхід дає можливість ефективно протидіяти легалізації незаконних коштів, а також одночасно раціонально розподіляти необхідні для такої протидії ресурси. Ми повністю підтримуємо дану позицію щодо того, що ризик-орієнтований підхід є центральним елементом ефективної реалізації та імплементації вже згаданих стандартів Міжнародної групи з протидії відмиванню брудних грошей (FATF).

РОЗДІЛ 2 ПУБЛІЧНИЙ СЕКТОР ЕКОНОМІКИ В КОНТЕКСТІ ЗМІН У МАКРОЕКОНОМІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ КРАЇНИ

2.1 Фінансування вищої освіти в умовах COVID-19

Пандемія торкнулася усіх сфер діяльності суспільства. На початку її розгортання вірус носив смертельну загрозу життю населення кожної країни. Виготовлення вакцин значно знизило відсоток смертності і сприяло зниженню рівня захворюваності, але медичний прогрес не зміг сповільнити темпи економічного спаду. Внаслідок карантинних обмежень бізнес у багатьох галузях був змушений згорнути свою діяльність.

Сповільнення темпів економічного зростання внаслідок впливу Covid-19 за масштабами можна порівнювати із наслідками світової фінансової кризи 2008 р. Дослідження показників розвитку ринку праці восьми країн із розвинутою економікою у 2021 р. показали, внаслідок негативного впливу Covid-19 кожен 16й працівник повинен буде змінити свою професію до 2030 р., це на 25% перевищує прогностичні розрахунки цих країн (McKinsey Global Institute, 2021).

Бізнеси, які змогли адаптуватися до карантинних обмежень і переналаштувати свої бізнес-моделі, залишилися на ринку, але із зміненими бізнес-моделями виникла необхідність пошуку нових фахівців. Відповідно, для оптимізації ринку праці та насичення його фахівцями необхідних професій уряди інвестуватимуть у масштабні програми перекваліфікації. І такі тенденції вже мають місце. Якщо у 2018-2019 рр. серед зареєстрованих на курс STEM (наука, технології, інженерія і математика) кількість безробітних становила 10%, то у 2020 р. охочих навчатися було 17%. При цьому процес набуття потрібних навиків для роботи або перекваліфікації може займати не роки навчання, а обмежену кількість часу, наприклад, основні технічні навички в сфері продажу можна розвинути за 38 годин; або навички аналізу даних - за 64 години. 75% активних студентів витрачають менше трьох

годин на тиждень для підвищення кваліфікації з метою кар'єрного зростання (Coursera, 2021).

Головним стимулом здобуття вищої освіти залишається отримання кращої роботи (87,9% опитуваних у 2012 році, близько 80% - у теперішній час). Дійсно, працівники з дипломом бакалавра, які працюють повний робочий день, отримують на 22 тис. дол. за рік більше, ніж працівники з дипломом середньої освіти. Такий вартісний розрив станом на 2022 р. є найвищим з 1990 р. При цьому вхід на ринок праці є доволі складним для випускників: рівень безробіття для осіб з дипломом бакалавра і вище віком від 22 до 27 років у червні 2022 р. становив 4,1%.

Повертаючись до вищої освіти, відмічаємо, що під час типових економічних криз кількість студентів (особливо в державних коледжах і університетах) різко зростає (Barr and Turner, 2013). Наприклад, під час світової фінансової кризи 2008 р. у США для підтримання балансу в інших сферах діяльності відбулося загальне скорочення обсягу державних витрат у розрахунку на одного студента. Для утримання закладів скорочення державного фінансування компенсувалося підвищенням плати за навчання, що унеможливило здобуття освіти малозабезпеченими студентами, а спроби скоротити перелік освітніх послуг для зниження вартості спричинювали падіння якості освітнього процесу (Deming and Walters, 2017). У 2020 р. не зважаючи на наявність фонду підтримки вищої освіти ряд штатів скоротили обсяги фінансування вищої освіти вперше з 2012 р. (Laderman and Tandberg, 2021).

Сьогодні масштаби збитків закладів освіти від пандемії (особливо у перший рік її розгортання) є значними. У тому числі це пов'язано із обмеженням можливості залучення до освітнього процесу іноземних студентів. Так, внесок іноземних студентів в економіку США у 2020 році становив 38,7 млрд. дол., що на 4,4% менше у порівнянні з попереднім роком. Всього вища освіта США недоотримала близько 700 млн. дол. внаслідок згорання програм навчання за кордоном і витратила майже 141,6 млн. дол. на фінансову підтримку іноземних студентів (NAFSA, 2020).

На фоні різкого падіння доходів від надання освітніх послуг скорочення витрат на фінансування закладів вищої освіти є

проблематичним. Специфіка роботи та рівень кваліфікації викладацького складу унеможлиблює заміну персоналу або зниження рівня оплати праці. Будівлі і споруди адміністративних і навчальних корпусів також залишаються на балансі закладів освіти, економія можлива лише в частині витрат на оплату енергоносіїв (Kelchen, 2021). Складність і витратність цієї пандемії для вищої освіти пов'язана із необхідністю переведення освітнього процесу в онлайн простір, внаслідок чого актуалізувалася проблема забезпечення студентів і викладачів ноутбуками та додатковими витратами на переробку курсів (Deming, 2015; Ortagus, 2020). На фоні необхідності фінансування інших державних функцій, окрім освіти, зокрема, охорони здоров'я, можна припустити, що обсяг фінансування вищої освіти матиме тенденцію до скорочення. Проаналізуємо структуру видатків бюджету країн ЄС (табл. 2.1)

Таблиця 2.1 – Структура видатків бюджету країн ЄС за функціями у 1995-2020 рр.

Функція	1995	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020
державні послуги	17,9	16,8	15,0	14,0	13,7	13,0	12,8	12,4	11,6
оборона	3,1	2,9	2,8	2,6	2,4	2,6	2,6	2,6	2,5
громадський порядок і безпека	3,0	3,4	3,5	3,5	3,5	3,5	3,6	3,6	3,4
економічна діяльність	13,6	9,8	9,6	10,9	9,5	9,3	9,4	9,4	11,5
охорона навколишнього середовища	1,5	1,5	1,6	1,7	1,7	1,6	1,7	1,7	1,6
житлово-комунальне господарство	2,1	1,9	1,7	1,6	1,3	1,1	1,2	1,2	1,2
Озорона здоров'я	11,1	12,9	14,0	14,2	14,7	14,8	14,9	15,0	15,1
відпочинок, культура та релігія	2,0	2,3	2,5	2,5	2,4	2,4	2,5	2,5	2,3
освіта	9,2	10,1	10,3	10,0	9,9	10,0	10,0	10,1	9,4
соціальний захист	36,6	38,3	38,9	39,1	40,9	41,6	41,3	41,5	41,3

Джерело: Eurostat (2020).

За даними таблиці 2.1 робимо висновок, що протягом 1995-2020 рр. найбільша частка видатків бюджету країн ЄС припадає на соціальний захист. Друга за обсягом частка державних видатків припадає на охорону здоров'я, причому протягом аналізованого періоду вона зростає у півтора рази до 15,1%. Імовірно, що в оприлюдненій статистиці про фактичні видатки у 2021 р. цей показник буде вищим, що викликано саме необхідністю боротьби із Covid-19. На фоні зростання видатків на охорону здоров'я протягом 2019-2020 рр. відмічається різке скорочення видатків на фінансування освіти з 10,1% у 2019 р. до 9,4% у 2020 р. з одночасним зростання питомої ваги видатків на економічну діяльність з 9,4% до 11,5%. Очевидно, діяльність урядів країн ЄС спрямована на подолання соціально-економічних наслідків Covid-19 у тому числі за рахунок скорочення видатків на освіту.

Проаналізуємо динаміку фінансування безпосередньо вищої освіти (табл. 2.2).

Таблиця 2.2 – Динаміка частки видатків на вищу освіту у видатках на освіту у 1995-2020 рр.

Країна	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2018	2019	2020
Фінляндія	28,4	34,0	31,8	31,8	26,7	26,5	30,5	30,1	29,2
Данія	24,2	30,0	28,7	27,3			24,6	25,6	24,8
Польща	14,6	14,5	21,8	22,8	25,3	22,8	24,3	24,7	24,4
Нідерланди	30,1				30,1	31,9	28,0	25,9	24,0
Греція		24,0	36,1				22,6	22,7	23,3
Швейцарія	19,9	22,3	26,0	25,3	26,3	26,0	21,7	22,7	22,9
Норвегія	27,5	25,4	32,4	29,6	25,9	26,7	20,0	22,1	22,0
Хорватія				18,3			20,0	19,9	21,0
Угорщина	18,7	21,0	18,9	20,1	14,3	16,1	18,5	18,5	20,8
Румунія			23,2	28,5	21,2	23,8	22,2	21,7	20,3
Словенія	16,9		22,0	24,0	19,9	19,7	17,7	18,4	20,2
Ісландія	19,2	18,1	19,1	21,5	18,9	19,9	13,1	17,4	18,2
Німеччина	23,0			27,2	25,9	26,0	18,1	18,2	18,2
Болгарія	18,2		16,9	14,8			17,8	18,4	18,2
Швеція	26,7	27,2	27,5	29,0	24,9	24,1	15,7	16,0	17,9
Кіпр	7,1	17,1	22,9	20,5	20,7	20,8	18,1	18,4	17,7
Естонія	17,7		18,9	21,7	27,0	27,1	20,4	18,9	17,1
Мальта				22,8	25,3		17,0	18,1	16,9

Продовження таблиці 2.2

Країна	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2018	2019	2020
Латвія		16,3		15,9	22,1	16,0	13,1	15,6	16,1
Литва	18,5		21,0	23,6	27,9	20,5	16,9	15,8	16,0
Австрія	21,5	25,0	27,3	27,7	32,6	32,5	15,4	15,4	15,7
Португалія	18,4	18,1	18,1	20,2	18,3		13,9	14,1	15,2
Чехія	15,0	19,0	21,0	22,5	13,3	12,6	17,4	15,6	14,8
Ірландія	23,3	30,3	23,3	22,2	23,3	19,6	15,6	13,3	14,5
Бельгія	20,5		21,7	22,2	22,1	22,3	14,0	14,2	14,2
Словаччина	16,7	18,4	21,0	19,6	29,9	21,3	14,6	14,3	14,0
Іспанія	18,1	21,8	22,4	23,4	22,4	21,8	14,4	13,8	14,0
Франція	17,7						12,5	11,9	12,3
Люксембург	4,4				13,1		9,8	8,9	9,8
Італія	15,7	18,5	17,2	18,8	18,6	19,1	7,7	8,0	7,8

Джерело: Eurostat (2022), World Bank Data (2017)

Аналіз питомої ваги видатків бюджету країн ЄС на вищу освіту у відсотках до видатків бюджету на освіту показав, що у чотирьох країнах-лідерах за обсягом фінансування вищої освіти (частка більше 24%) відбулося скорочення питомої ваги видатків на вищу освіту у 2020 р. у порівнянні з 2019 р. – Фінляндія, Данія, Польща та Нідерланди. І навпаки, країни, де на вищу освіту припадає менше 15 % видатків на освіту, в цілому збільшують частку видатків у 2020 р. у порівнянні з попереднім допандемічним роком (Іспанія, Франція, Люксембург).

Так, у Фінляндії це скорочення пов'язано із необхідністю перерозподілу коштів на інші складові освітнього простору: у 2020 р. 70 млн. євро надано дошкільній та базовій освіті, 17 млн. євро було надано середній освіті, 67,8 млн. євро у 2021 році надано як одноразове фінансування рівності в освіті для муніципалітетів, щоб допомогти зменшити розрив у навчанні між багатими та бідними районами. У Нідерландах підтримку освіти здійснено на всіх рівнях на 2,5 роки вперед: 5,8 млрд. євро на початкову, середню та спеціальну освіту; 2,7 мільярда на середню професійну освіту та вищу освіту, також 645 млн. євро передбачено на компенсацію закладам вищої освіти за додатковий набір студентів; запроваджено зниження вартості плати за навчання на 50% (De Witte, 2021).

У країнах поза ЄС підтримка вищої освіти в умовах Covid-19 також є суттєвою. Зокрема, дією, спрямованою на підтримку

вищої освіти у Великобританії, було рішення Уряду 4 травня 2020 року про пакет підтримки для університетів і студентів, сформованому без додаткових видатків, за рахунок існуючих грошових потоків. Пакет включає:

- тимчасовий контроль чисельності студентів;
- додаткові 10 000 студентських місць на розсуд Уряду, 5 000 з них призначені для медсестер, акушерок або суміжних медичних курсів;
- 100 мільйонів фунтів стерлінгів на дослідження, пов'язані з якістю (в поточному навчальному році як безпосередню допомогу для забезпечення продовження дослідницької діяльності під час кризи);
- 100 мільйонів фунтів стерлінгів у квітні та травні на допомогу студентам, які мають фінансові труднощі, у тому числі, в ІТ-обладнанні та доступу до Інтернету;
- 2,6 мільярда фунтів стерлінгів плати за навчання наперед (оплату за навчання за другий семестр перенесено на перший семестр 2020/21 н.р.) (Bolton, 2021).

Загальна сума додаткового фінансування наслідків пандемії у Великобританії становить 160 млрд фунтів стерлінгів, у тому числі на освіту – 4,3 млрд фунтів стерлінгів, з них 1,3 млрд фунтів стерлінгів профінансовані за рахунок недовитрат або з існуючих бюджетів, тому чисте збільшення державних витрат, ймовірно, становитиме приблизно 3,0 мільярди фунтів стерлінгів (Farquharson, 2021).

В Україні розвиток вищої освіти в умовах Covid-19 супроводжувався впровадженням реформ. Серед них внесення змін до системи розподілу видатків бюджету між закладами вищої освіти, відповідно до якого в умовах обмеженості фінансових ресурсів розподіл видатків загального фонду державного бюджету за бюджетною програмою КПК 2201160 «Підготовка кадрів закладами вищої освіти та забезпечення діяльності їх баз практики» з 2020 р. почав здійснюватися прозоро на основі формули (Верховна Рада України, 2019). Динаміка обсягів видатків державного бюджету за зазначеною програмою представлена в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3 – Динаміка видатків загального фонду державного бюджету за бюджетною програмою КПК 2201160 «Підготовка кадрів закладами вищої освіти та забезпечення діяльності їх баз практики» у 2015-2022 рр.

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Видатки, млрд. грн	11,1	11,4	12,4	16,5	19,2	16,6	18,3	20,1

Джерело: Державна казначейська служба України (2021), Міністерство освіти і науки України (2022).

Відповідно, має місце скорочення обсягу видатків на підготовку кадрів ЗВО у 2020 р., але це обумовлено не наслідками пандемії, а затвердженими до впровадження карантину показниками. На фоні негативного впливу пандемічних заходів скорочення обсягів фінансування ЗВО сприяло погіршенню економічних умов забезпечення освітнього процесу. Крім впровадження системи оцінки показників освітньої, наукової та міжнародної діяльності, необхідність якої була очевидною, але наявна об'єктивність має дискусійний характер, з 2020 р. ціни на навчання для здобувачів освіти за кошти фізичних та/або юридичних осіб для 38 популярних спеціальностей, скориговану на коефіцієнт відповідно до рівня вищої освіти та форми її здобуття (Верховна Рада України, 2020). Відповідно, більшість закладів освіти були змушені підняти ціни на навчання, що в умовах зниження купівельної спроможності населення внаслідок зростання безробіття на фоні карантинних обмежень не сприяло розширенню доступу молоді до вищої освіти. З іншого боку, недостатній набір контингенту певним чином компенсувався за рахунок саме підвищення цін на навчання.

Крім реформування системи фінансового забезпечення вищої освіти, підґрунтя якого формувалося до пандемії, в Україні запроваджені заходи з підтримки освіти, в основному спрямовані на школярів в контексті організації дистанційного навчання, вища освіта суттєвої підтримки не отримувала.

З метою пом'якшення наслідків впливу пандемії експертами Світового Банку надано рекомендації для України та інших країн - впровадження програм відновлення освітнього процесу, захист

освітніх бюджетів, підготовка до майбутніх потрясінь (World Bank, 2021).

Але Україна встигла впровадити надані Світовим Банком рекомендації тільки частково. З кінця лютого 2022 р. на негативні наслідки пандемії наклалися проблеми, пов'язані з розгортанням воєнних дій на території України, що носять уже значно ширший масштаб загроз, ніж пандемічні. Серед них:

- фізичне руйнування навчальних корпусів закладів освіти;
- відсутність доступу до енергоносіїв та засобів зв'язку на окремих територіях;
- масова міграція населення (і викладачів і здобувачів освіти) у країни Європи внаслідок небезпеки перебування в Україні;
- низька імовірність повернення вимушених мігрантів в Україну у зв'язку з інтеграцією до освітнього простору європейських країн, що створює загрозу скороченню кількості потенційних вступників до закладів вищої освіти.

До кінця 2022 р. на період воєнного стану дію норм щодо встановлення цін на основі індикативної собівартості та розподіл видатків державного бюджету між закладами вищої освіти призупинено.

Таким чином, проведений аналіз показав, що внаслідок негативного впливу пандемії перед вищою освітою постав ряд проблем, пов'язаних як з особливостями організації освітнього процесу у дистанційному режимі, так і з обмеженнями щодо залучення іноземних студентів. Наведено приклади організації фінансової допомоги закладам вищої освіти у країнах ЄС та Великобританії. Розглянуто вплив пандемії та наслідків воєнних дій на розвиток вищої освіти в Україні.

2.2 Зміни в законодавстві про публічні та оборонні закупівлі в умовах воєнного стану та їх імплементація на практиці

Законодавство про публічні та оборонні закупівлі з кожним роком нарощує зміни, які допомагають краще розуміти його використання на практиці: від впровадження конкретних процедур так і вирішення проблемних (казусних) питань при використанні самих норм права. Весь процес йшов своїм еволюційним шляхом, але несподівано почалася непередбачувана ситуація – повномасштабне вторгнення Російської Федерації на терени незалежної України. Ця подія змусила законодавців якнайшвидше врегулювати питання всього законодавства, включаючи питання проведення закупівель в умовах воєнного стану, оголошеного 24.02.2022 року о 05:30 год Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» №64/2022 від 24.02.2022 року.

Уже 28.02.2022 року Кабінетом Міністрів України оперативно та виважено було прийнято Постанову №169 (далі – Постанова №169 в редакції від 28.02.2022р.) [14]., що регулювала окремі питання здійснення оборонних та публічних закупівель товарів, робіт і послуг в умовах воєнного стану. Прийнятий варіант Постанови №169 в редакції від 28.02.2022р. був не зовсім досконалим для проведення публічних закупівель. Недоліком було положення про те, що переліки та обсяги закупівель товарів, робіт і послуг визначаються: для інших закупівель - рішенням органу управління державним майном суб'єкта господарювання державного сектору економіки. Даний пункт в той період був дещо невдалим, в тому плані, що всім замовникам на той час доводилось звертатись до безпосереднього органу управління державним майном суб'єкта господарювання, а орган управління державним майном, безпосередньо, займався розглядом численних звернень замовників щодо переліків та обсягів закупівель.

Варіант Постанови №169 в редакції від 28.02.2022р. мав недоліки, тому було прийнято рішення про внесення змін Постановою № 176 від 02.03.2022р.. Вона містила в собі нові положення щодо порядку оприлюднення укладених договорів для забезпечення потреб сектору безпеки і оборони, але й вона була доволі заплутаною, тому майже відразу було прийнято нові зміни – Постанова № 195 від 04.03.2022 р.. Ця Постанова нічим

не відрізнялась від попередньої, лише тільки доданими пунктами про дотримання замовниками принципів проведення закупівель, а саме: принципу своєчасності та відповідності прийнятим рішенням щодо збереження національних інтересів України й захисту потреб безпеки і оборони та принципу ефективності використання коштів і їх результативності. Окремо додано пункт про попередню оплату товарів, робіт і послуг оборонного призначення.

Проте й ці зміни ніяким чином не полегшили проведення закупівель замовниками. Тому уряд знову вніс зміни, які вже в деякій мірі прояснили та спростили процедуру закупівель замовникам в умовах воєнного стану. Це була Постанова № 201 від 05.03.2022 р., що дозволила приймати замовникам самостійно рішення про переліки та обсяги закупівель товарів, робіт і послуг, узагальнила норми щодо дотримання принципів проведення закупівель як для замовників відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі», так і для державних замовників у сфері оборони. Саме ця постанова надала роз'яснення порядку оприлюднення укладених договорів та фактично дозволила не вносити такі закупівлі до річного плану закупівель. При цьому зобов'язала відзвітувати за договором про закупівлю, укладеним без використання електронної системи закупівель, за договором про закупівлю та всіма додатками до нього не пізніше ніж через 20 днів з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні або на окремих її територіях.

Щодо останнього положення, одразу, виникли запитання щодо того чи можна оприлюднювати договори раніше строку зазначеного в нормативно-правовому акті (спір виник у зв'язку з тим, що в деяких областях органи державного казначейства відмовлялись пропускати договори без їх попереднього оприлюднення в електронній системі закупівель).

Мінекономіки у своєму листі №3304-04/16796-06 від 22.04.2022 року надало роз'яснення: «...Виходячи з абзацу шостого підпункту 3 пункту 1 постанови № 169 за результатами здійснених закупівель, вартість яких починається з 50 тисяч гривень, замовник/державний замовник оприлюднює в електронній системі закупівель звіт про договір про закупівлю,

укладений без використання електронної системи закупівель, договір про закупівлю та всі додатки до нього. При цьому оприлюднення такої інформації про закупівлю здійснюється у строк не пізніше ніж через 20 днів з дня припинення чи скасування воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях». Тому замовник самостійно обирає варіант рішення щодо терміну оприлюднення звіту, котрий не повинен перевищувати 20 днів з дня припинення чи скасування воєнного стану в Україні або на окремих її територіях.

Дане роз'яснення дало «зелене світло» замовникам для фактичного самостійного прийняття рішення з оприлюднення договорів, не чекаючи завершення воєнного стану.

Наступною було прийнято Постанову №290 від 16.03.2022р., котра уточнила пункт про те, що військові адміністрації під час закупівлі засобів індивідуального захисту можуть здійснювати попередню оплату на термін та у обсягах, визначених у договорах про закупівлю товарів, робіт і послуг.

Позитивним є прийняття 20.03.2022 р. Постанови №335, якою додано положення та роз'яснення щодо калькуляції витрат в державних контрактах.

Наступним викликом воєнного стану у замовників виникло питання щодо закупівлей, вартість яких не перевищує 50 тисяч гривень. Майже всі такі закупівлі здійснювалися відповідно до положень Закону України «Про публічні закупівлі» без використання електронної системи закупівель. Такий варіант не підходив для замовників, які безпосередньо перебували майже на лінії зіткнення з окупаційними військами РФ.

Тому 12.04.2022 року було прийнято Постанову №437, яка вносила корективи для закупівель до 50 тисяч гривень. В ній йшлося про те, що: «...Замовник може здійснювати публічні закупівлі, вартість яких не перевищує 50 тис. гривень, з використанням електронної системи закупівель, у тому числі з використанням електронних каталогів... здійснення закупівель, вартість яких не перевищує 50 тис. гривень, без використання електронної системи закупівель». Тобто законодавець дав декілька варіантів здійснення таких закупівель. Важливим стало те, що у цій Постанові йде також мова про те, якщо замовник

користується варіантом «здійснення закупівель, вартість яких не перевищує 50 тис. гривень, без використання електронної системи закупівель», то замовник: «обов'язково дотримується принципів здійснення публічних закупівель, не вносить інформацію про такі закупівлі до річного плану та не оприлюднює в електронній системі закупівель звіт про договір про закупівлю, укладений без використання електронної системи закупівель». Дане положення виключило обов'язковість публікування договорів вартість яких не перевищує 50 тисяч гривень, що у свою чергу значно спростило закупівлі замовникам, які безпосередньо перебувають під обстрілами на лініях зіткнення з окупаційними військами.

За весь цей період змін до влади надходили численні скарги про те, що в закупівельному плані майже зник фактор конкуренції та вибору переможців з боку замовників. Тому, уряд, 24.06.2022 року прийняв нову Постанову, яка кардинально змінила порядок проведення публічних закупівель. Ця Постанова фактично змусила замовників здійснювати публічні закупівлі, вартість яких становить або перевищує 50 тисяч гривень, із використанням електронного каталогу та (або) порядку проведення спрощених закупівель, встановленого Законом України «Про публічні закупівлі». Тобто фактично була прибрана попередня можливість, яка була передбачена в минулих Постановах, та була залишена лише для замовників, визначених частиною дев'ятою статті 3 Закону України «Про публічні закупівлі» (Постанова КМУ №176 від 02.03.2022 року).

Проте, спрощені закупівлі стали простіші, оскільки зник максимальний поріг, який дозволяв проводити дану процедуру. З каталогом стало все ще простіше, тепер запит ціни потрібно робити, якщо вартість товару перевищує 200 тисяч гривень, а не як раніше з 50 тисяч гривень. Крім цього, дана Постанова також передбачила ряд виключень, що дозволяли здійснювати закупівлі без застосування порядку проведення спрощених закупівель та (або) електронного каталогу. До таких виключень відноситься інформація, котра оприлюднюється в оголошенні щодо проведення спрощеної закупівлі. Така інформація може належить до інформації з обмеженим доступом або її розголошення під час

дії воєнного стану може нести загрозу національній безпеці та (або) громадській безпеці і порядку. До таких виключень віднесли замовника, який перебуває в районі проведення воєнних (бойових) дій на момент прийняття рішення про здійснення закупівлі або її під час безпосереднього здійснення такої закупівлі. Відсутня технічна можливість використання електронної системи закупівель, яка повинна бути документально підтверджена замовником – віднесено також до переліку виключень. Так як і віднесена наявність нагальної потреби у здійсненні закупівлі у зв'язку із виникненням об'єктивних обставин, що унеможливають дотримання замовником термінів для проведення спрощеної закупівлі або використання електронного каталогу.

Виключення також становлять роботи, товари або послуги, що можуть бути виконані, поставлені чи надані виключно певним суб'єктом господарювання за наявності одного з таких випадків, зокрема предмет закупівлі полягає у створенні або придбанні витвору мистецтва або художнього виконання; або укладення договору про закупівлю з переможцем архітектурного або мистецького конкурсу; або відсутність конкуренції з технічних причин, яка повинна бути документально підтверджена замовником; або необхідність захисту прав інтелектуальної власності; або укладення договору про закупівлю з постачальником “останньої надії” або з постачальником універсальної послуги на постачання електричної енергії або природного газу.

До переліку виключень віднесено відміну спрощеної закупівлі через відсутність учасників, у тому числі за лотом. Якщо виникла у замовника необхідність у постачанні додаткового обсягу товару у того самого постачальника після укладення договору про закупівлю, або якщо в разі зміни постачальника замовник був би вимушений придбати товар з іншими технічними характеристиками, що призвело б до виникнення несумісності, пов'язаної з експлуатацією і технічним обслуговуванням – це теж виключення. Закупівля додаткового обсягу товару у того самого постачальника здійснюється протягом трьох років після укладення договору про закупівлю,

якщо загальна вартість такого постачання не перевищує 50 відсотків ціни договору про закупівлю.

Виключення становить також виникла необхідність закупівлі додаткових аналогічних робіт чи послуг у того самого учасника після укладення договору про закупівлю у замовника. Можливість і умови таких додаткових робіт чи послуг можуть бути передбачені в основному договорі про закупівлю, який укладений за результатами проведення тендеру (спрощеної закупівлі). Закупівля додаткових аналогічних робіт чи послуг у того самого учасника здійснюється протягом трьох років після укладення договору про закупівлю, якщо загальна вартість таких робіт чи послуг не перевищує 50 відсотків ціни основного договору про закупівлю, укладеного за результатами проведення тендеру (спрощеної закупівлі).

Виключенням є також здійснення закупівель послуг з адвокатської діяльності, закупівля юридичних послуг, пов'язаних із захистом прав та інтересів України, у тому числі з метою захисту національної безпеки і оборони, під час врегулювання спорів, розгляду в закордонних юрисдикційних органах справ за участю іноземного суб'єкта та України. Важливим є виділення у переліку виключень здійснення закупівлі товарів, робіт і послуг для забезпечення функціонування об'єктів критичної інфраструктури.

Також дана Постанова збільшила термін, протягом якого потрібно опубліковувати звіт про договір про закупівлю, укладений без використання електронної системи закупівель, договір про закупівлю, а також всі додатки та зміни до нього після його укладення. Термін подовжено до 70 днів.

Далі були прийняті зміни щодо зведених планів закупівель товарів, робіт і послуг оборонного призначення за закритими закупівлями. Постанова №777 від 07.07.2022 року дозволила не складати та не подавати на затвердження Кабінетові Міністрів України такі трирічні плани.

Чергові зміни до ПКМУ №169 від 28.02.2022р. були внесені Постановою Кабінету Міністрів України № 874 від 02.08.2022р.. Внесені зміни передбачають розширення переліку виключень, за яких придбання товарів, робіт і послуг вартістю 50 тисяч гривень

та вище, може здійснюватися без застосування порядку проведення спрощених закупівель та (або) електронного каталогу. До переліку таких виключень віднесено найактуальніші на сьогодні такі напрями як: закупівлі товарів, робіт і послуг, що здійснюються для проведення заходів із мобілізації та цивільного захисту; будівництво, реконструкція, капітальний ремонт та облаштування місць проживання внутрішньо переміщених та евакуйованих осіб; будівництво, реконструкція, капітальний ремонт та облаштування захисних споруд цивільного захисту, зокрема подвійного призначення, найпростіших споруд, укриттів; підготовка до проведення опалювального сезону.

Таким чином, завдячуючи оперативності та професійності замовники вирішують найкритичніші напрями своєї діяльності з питань закупівлі або ремонту та облаштування укриттів, надання всього необхідного для прийому тимчасово переміщених або евакуйованих осіб. Під виняток підпадає і закупівля обладнання для укриттів та для місць перебування ТПО або евакуйованих осіб. До переліку найкритичніших напрямів також віднесено і підготовку до опалювального сезону, що теж є винятком відповідно до Постанови № 169.

Отже, станом на 10 жовтня 2022 р. процедуру проведення найактуальніших для замовників закупівель істотно спрощено. Крім того, відповідні зміни до Постанови Кабінету Міністрів України № 590 від 09.06.2021 вже внесено, а відтак завдання замовника – вказувати предмет договору так, щоб він якнайповніше відповідав формулюванню Постанови № 590.

Розширено перелік замовників, і тому до військових адміністрацій включені і сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, які під час закупівлі засобів індивідуального захисту можуть здійснювати попередню оплату на термін та у обсягах, визначених у договорах про закупівлю товарів, робіт і послуг.

Таким чином, система Prozogo в Україні повністю виправдовує своє перше місце у рейтингу європейських електронних систем закупівель, враховуючи оперативну роботу законодавчого органу щодо стабілізації публічних закупівель в

умовах воєнного часу. Можна зробити висновок, що в оборонному секторі державних закупівель, в умовах значних викликів, законодавчі органи вміло підлаштовуються під реалії нинішнього часу та досить позитивно сприяють на економіку в цілому та в окремих її галузях.

2.3 Визначення індикаторів та рівнів регуляторної ефективності податкових інструментів на національному та світовому рівнях

Стратегічною метою більшості країн світу є досягнення швидкого економічного розвитку. Проте економічне зростання багато в яких країнах відбувається за рахунок неефективного споживання ресурсів та надмірної експлуатації довкілля. Для того, щоб уникати таких сценаріїв, були створені відповідні податкові інструменти, що мають на меті врегулювати неефективне природокористування та експлуатацію природних ресурсів. Наскільки ефективними виявились впроваджені екологічні податки можна з'ясувати лише за допомогою відповідних індикаторів та показників ефективності.

У 2021 році валовий внутрішній продукт (ВВП) України у фактичних цінах склав 5459,6 млрд грн., що становить 0,21% ВВП всього світу. В той же час Україна емітує 0,44% світового CO₂, та має 5% ВВП у вигляді ренти від експлуатації природних ресурсів. Україна проходить етап свого розвитку, протягом якого відбувається посилення споживання природних ресурсів та викидів забруднюючих речовин. Для того, щоб трансформувати модель розвитку, Україні потрібно прийняти цілі сталого розвитку за основу. Такий підхід дозволить зберегти навколишнє середовище та припинити надмірну експлуатацію природних ресурсів як на національному, так і на світовому рівні.

Одним із показників, що дозволить оцінити рух на шляху до сталого розвитку, є показник коефективності. Коефективність у загальному вигляді характеризує ефективність, з якою природні ресурси використовуються для задоволення людських потреб. Коефективність можна покращити за рахунок зменшення

негативного впливу на довкілля при збереженні чи зростанні економічних показників. Покращення екоефективності як для окремої країни, так і на світовому рівні дозволить наблизитись до досягнення цілей сталого розвитку. Зіткнувшись з проблемами надмірного природокористування, влада України прийняла ряд законів та нормативних документів щодо охорони довкілля. Серед них Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про відходи», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про охорону атмосферного повітря», «Про природно-заповідний фонд України», «Про пестициди і агрохімікати», «Про поводження з радіоактивними відходами», «Про тваринний світ», «Про рослинний світ»; Кодекси України «Про надра», Бюджетний кодекс, Земельний кодекс, Лісовий кодекс, Водний кодекс та інші закони, кодекси, нормативні акти. Для захисту навколишнього середовища влада впроваджує нові технології та стандарти виробництва, а також норми скидів забруднюючих речовин. Для регуляції негативного впливу застосовуються такі інструменти, як штрафи, податки, субсидії, ринкова політика. Крім того, держава проводить політику заохочення підприємств та громадськості щодо добровільного взяття участі у раціоналізації природокористування. Тим не менш, значна кількість податкових інструментів мають обмежений вплив та екоефективність. Як за допомогою таких інструментів узгодити економічний розвиток держави та стан навколишнього середовища? Можна робити ранжування таких інструментів за рівнем їх регуляторної ефективності. Розуміння рівня ефективності кожного інструменту дозволить розвинути ефективні інструменти та відкинути неефективні. Таке дослідження має велике практичне значення не тільки для науки, а й для довкілля в кінцевому випадку.

Механізми впливу екологічних податків на природокористування різні. Це командно-адміністративне регулювання, ринкове регулювання та добровільне регулювання. В рамках цих трьох видів регулювання ефективність екологічних податкових інструментів також різна. Крім того, існує як національний рівень регулюючих податкових інструментів, так і

світовий рівень. І ефективність інструментів на цих двох рівнях також може суттєво відрізнятись. Диспропорції між регіонами світу існують, тому в різних країнах можна застосовувати різні інструменти, які найбільш доречні у кожному випадку. Кожна країна має свої особливості, тому екоефективність одних і тих інструментів може відрізнятись і на національних рівнях. Ефективніше за все буде впровадження стратегії застосування поєднання різних податкових інструментів із подальшим вивченням впливу регулювання на кожному рівні.

Екоефективність можна розглядати як відношення обсягу виробництва товарів та послуг у вартісному вираженні до вартісної оцінки негативного екологічного впливу на довкілля, що завдається внаслідок даного виробництва. Найчастіше даний показник розраховують для підприємств або країн. Для розрахунків як правило використовують великий масив даних і обробляють за допомогою інформаційних комп'ютерних систем. Фактори, що впливають на екоефективність досить різні, в тому числі вони включають державні інструменти екологічних податків. Крім того, вплив у різних регіонах може суттєво відрізнятись, тому потрібно мати більш точні методи вимірювання такого впливу. Це дозволить мати якісні дані, що впливатимуть на майбутній розвиток економіки та захист довкілля на національних та наднаціональних рівнях.

Екологічні податки є інструментом що корегує і є своєрідним традиційним шляхом вирішення екологічних проблем. Тобто такі податки є реакцією суспільства та держави на негативний вплив на навколишнє середовище. Таким чином, проводиться екологічна політика держав, що також сприяє розвитку екологічних інновацій. З одного боку екологічні податки мають бути ефективними з точки зору покращання якості навколишнього середовища, а з іншого – призводити до мінімальних витрат регулятора в особі держави. Якщо цілі різних податкових інструментів є суперечливими, це може зіграти негативну роль в управлінні природоохоронною діяльністю. Серед можливих проблем можна виділити складність встановлення норм викидів забруднюючих речовин, складність видачі дозволів та квот на викиди.

Ринкове регулювання природокористуванням включає екологічні податки, торгівлю дозволами на викиди, торгівлю викидами, податкові пільги, субсидії, які спрямовані на заохочення забруднювачів до скорочення викидів забруднюючих речовин. Таке регулювання може бути важливим інструментом сприяння технічним інноваціям. Крім того, це може покращити економічну продуктивність підприємств.

Командно-адміністративне регулювання забезпечує адміністративне спонукання та контроль з боку держави, при якому невиконання правил призводить до покарання. Воно включає норми природокористування, обмеження технологій шкідливого виробництва та ін.

Добровільне регулювання раціоналізації природокористування відбувається завдяки громадському тиску на забруднювачів, консультацій та переговорів із владою та суспільством. Воно включає екологічне маркування, екологічну сертифікацію, екологічні листи та візити, добровільне розкриття інформації про процес природокористування. Всі ці інструменти застосовуються добровільно і беруться суб'єктами в якості одностороннього зобов'язання, що може закріплюватися в угоді із державою або суспільством. Крім цих інструментів, також застосовуються освітні заходи, політика відкритості для громадськості, участь в інформаційних компаніях. Такі підходи можуть бути дуже ефективними, якщо будуть впроваджуватись системно. Але все залежить від особливостей у кожному конкретному випадку.

Всі три типи екологічних інструментів мають різну екологічну ефективність, при цьому податкові інструменти показують себе одними з найефективніших, тому основна увага буде приділена таким інструментам. Для оцінювання ефективності екологічних податкових інструментів потрібні відповідні показники. Такими показниками можуть бути різні варіації показників екоефективності. Ці показники дозволяють також ранжувати екологічні податки за рівнем їх регуляторної ефективності як на національному, так і світовому рівні. Отримана інформація дозволяє забезпечити важливу основу для захисту екологічної системи.

Екоефективність оцінюється виходячи з еколого-економічного виміру. З огляду на доступність даних, економічним результатом як правило є ВВП або кількість спожитих товарів та послуг у вартісному вимірі. Екологічна складова оцінюється шляхом оцінювання споживання енергії у вартісному виразі, споживання інших природних ресурсів, таких як вода, земля, ліс та ін. Окрім споживання природних ресурсів, оцінюються збитки від забруднення довкілля, серед яких збитки від скидів забруднених стічних вод, біологічного та хімічного забруднення довкілля, включаючи викиди парникових газів. Екологічна ефективність означає зменшення споживання ресурсів, зменшення екологічних забруднень, при одночасному збереженні або покращанні економічних показників. Тобто екологічна складова може включати в свою чергу багато показників, що можуть служити індикаторами природокористування. Не доцільно брати до уваги лише один будь-який індикатор, нехтуючи іншими. При оцінці екоефективності бажано брати до уваги якомога більше екологічних індикаторів.

Командно-адміністративне регулювання дозволяє покращити показники екоефективності шляхом впровадження відповідних законів та нормативних актів. Крім них застосовують також екологічні стандарти та обмеження на забруднення суб'єктами господарювання. Гравцям ринку нічого не залишається, як прийняти правила, що потім призводить до покращання показників екоефективності на національному та світовому рівнях. Примусовий ефект командно-адміністративного регулювання показав свою ефективність.

Ринкове регулювання забезпечує функціонування економічних стимулів для підприємств щодо зменшення негативного екологічного впливу. Дане регулювання також є висоефективним в деяких країнах. Екологічні податки, торгівля дозволами на викиди, податкові пільги, субсидії, які спрямовані на позитивне заохочення забруднювачів довкілля сприяють покращенню ситуації з забрудненням довкілля і регулюють поведінку таких суб'єктів. Перелічені екологічні податки чи податкові інструменти не обов'язково повинні

застосовуватись одночасно. Це може бути поєднання різних інструментів, при чому деякі з них можуть бути пілотними, чи вибірковими. Плата за скиди забруднюючих речовин вимагає від підприємств корегування своєї поведінки під певні умови. Дані умови спонукатимуть підприємства до стримування екодеструктивної поведінки, в тому числі до зменшення скидів забруднюючих речовин, щоб платити меншу плату за такі скиди. Ринок може допомогти досягти бажаного або оптимального природокористування з найменшими витратами для суб'єктів. Якщо ринкові інструменти не досконалі, забруднювачі та природокористувачі не будуть ефективно скорочувати викиди та оптимізувати природокористування.

Добровільне регулювання природокористування направлене на коригування спонтанної поведінки суб'єктів до досягнення самостійного контролю над забрудненням та природокористуванням. Такий шлях проходять завдяки громадській добровільній участі у раціоналізації природокористування, в тому числі участі у екологічному маркуванні та позитивно спрямованих інформаційних компаніях. Громадська добровільна участь включає запрошення незалежних суб'єктів до екологічного обстеження, екологічні звіти, участь у екологічних опитуваннях. Результати кожного виду участі може висвітлюватися у засобах масової інформації.

Неефективне використання енергії негативно впливає на екоефективність. Чим вище споживання енергії на одиницю ВВП, тим нижчий рівень якості природокористування і відповідно нижчий показник екоефективності. Екоефективність враховує не тільки регіональні показники енергоефективності, а також продуктивність, що навіть краще підходить для оцінки сталого розвитку. Всі три типи регулювання можуть ефективно впливати на збереження і раціональне використання енергії підприємствами. При цьому кожен тип регулювання вимагає часу для набуття ефективного функціонування, особливо для командно-адміністративного регулювання. Тому для більш швидкого досягнення необхідного ефекту краще підходять податкові інструменти для раціоналізації природокористування.

Диверсифіковане екологічне регулювання природокористування може прискорити покращення екологічного стану. Поєднання різних видів регулювання може також прискорити модернізацію господарських галузей у напрямку раціоналізації природокористування. Оновлення промислової екологоорієнтованої інфраструктури сприятиме якісному розвитку національної та світової економіки.

Модель екстенсивного економічного зростання себе вичерпала і призводить до дефіциту ресурсів. Хто опирається на таку модель розвитку вимушений інвестувати значні ресурси для її підтримання. Тому уряди намагаються трансформувати модель економічного розвитку у інтенсивну, оптимізувати індустріальну економічну структуру, підвищити ефективність факторів виробництва та сприяти розвитку економіки. Екологічне оподаткування сприяє таким перетворенням. Інтенсивна модель економічного розвитку означає модернізацію промисловості, яка характеризується процесом, при якому фактори виробництва забезпечують високу додану вартість. Тобто ефективність виробництва зростає, при цьому природокористування стає також більш раціональним. Інтенсифікація виробництва є одним із ключових драйверів економічного зростання. Якість економічного зростання є процесом і результатом органічної інтеграції таких елементів, як природні ресурси та інновації. Раціональне використання ресурсів, в тому числі природних, дозволить зростати стало. Просування модернізації промислової структури є передумовою для покращення якості еколого-економічного зростання та раціоналізації природокористування. Актуальною проблемою є сприяння такій модернізації за допомогою екологічних податків і можливість вимірювання її ефективності за допомогою індикаторів. Це необхідно і логічно розглядати в дослідженні разом з перевіркою фактів, відстеженням доказів, слідкуванням за прогресом та прийняттям рішень, що базуються на наукових доказах. Таким чином, аналіз регуляторної ефективності податкових інструментів на національному та світовому рівнях краще сприяє високоякісному економічному розвитку економіки на національному та

світовому рівнях. Процес модернізації економіки ефективно заповнює недоліки екологічного регулювання.

Політика екологічного регулювання за допомогою податкових інструментів може вплинути на регіональну промислову конкуренцію, розташування промислових суб'єктів, масштаби промисловості та структуру торгівлі. Хоча в теорії посилення екологічного регулювання призводить до активізації інноваційних перетворень, покращення конкурентоспроможності, на практиці це не завжди так. Справа в тому, що екологічне регулювання може впливати на політику інвестування у виробництво, що є одним із найголовніших факторів розвитку виробництва. Тому екологічний фактор може впливати на зменшення інвестування. Але при цьому суворі екологічні закони та екологічні податки можуть покращити якість продукції або сприяти появі нового виду продукції, що призводить до підвищення конкурентоспроможності підприємства і, відповідно, покращення його ефективності. Виходить, що суворі екологічні закони та податкові системи можуть призводити до трансформації економік країн у сторону розвитку чистих галузей. У сучасному світі чисті галузі дуже часто є галузями, що виробляють продукцію та послуги з високою доданою вартістю. Правильно сформовані екологічні податки можуть позитивно впливати на попит та пропозицію товарів та послуг. Це може відбуватись через покращення природокористування, а саме за рахунок більш швидкого повернення інвестицій у більш екологічну промисловість. Іноземні інвестори через це активно інвестують у більш екологічну промисловість, що призводить до ефекту мультиплікації у попиті та пропозиції товарів та послуг.

Політика екологічних податків зменшує надмірну залежність економічного розвитку від природокористування. Також вона сприяє диверсифікованому розвитку промисловості. Це означає, що політика екологічних податків стимулює технологічні інновації підприємств та сприяє модернізації промислової структури.

Наразі в більшості країн екологічні податкові інструменти керуються урядами цих країн. Але набагато ефективніше у

сучасних умовах децентралізувати управління і перейти до багатокоординованого екологічного управління в країні. Уряди, які розробляють і впроваджують екологічні податки виходять з діапазону можливих інструментів для досягнення екологічних та економічних цілей. Однак багатопараметричний децентралізований підхід дозволяє мати більший набір інструментів, що дозволяють гнучко реагувати на проблеми з функціонуванням екологічного оподаткування. Дослідження екологічних податків та їх ефективності можна робити двома шляхами: з точки зору екологічної оптимізації промислової структури та з точки зору екологічної модернізації товарів та послуг. Таким чином, впровадження поглибленої інтеграції модернізованих факторів виробництва та реальної економіки з податковим екологічним регулюванням створює нові конкурентні переваги для економічного розвитку.

Оновлення промислової структури на національному або світовому рівні відноситься до процесів перенесення факторів виробництва від промислового сектора з низькою ефективністю виробництва до промислових секторів з високою ефективністю виробництва. Зміни в промисловій структурі відображають зміни в темпах зростання, чисельності зайнятих, частці ВВП. З динамічної точки зору, екологічна модернізація промислової структури складається переважно з двох компонентів: переходу й оптимізації. Для оцінювання екологічної модернізації можна використовувати показники ступеня екологічної оптимізації промислової структури та швидкості екологічного переходу промислової структури. Високе значення показника ступеня екологічної оптимізації промислової структури буде говорити про високий еколого-економічний розвиток і високий рівень доходів в секторі високої доданої вартості. А високе значення показника швидкості екологічного переходу промислової структури буде свідчити про високі доходи від реалізації новітньої промислової продукції. Високі доходи від продажів нових продуктів означають високу норму прибутку. Високий прибуток заохочує підприємства до інноваційних технологій виробництва, розроблення нових продуктів та послуг, відкриття нових споживчих ринків. В результаті такі зміни призводять до

підвищення конкурентоспроможності економіки країни та прискорення екологічної модернізації галузей.

Концепція податкового екологічного регулювання передбачає, що ринок не завжди здатен раціонально регулювати природокористування. Такі випадки називаються ринковими провалами. Тому уряди і відповідні відомства повинні регулювати природокористування шляхом доречної податкової політики та інших інструментів. Цьому також повинен сприяти той факт, що в короткостроковій перспективі екологічні податки можуть призводити до підвищення собівартості продукції та послуг, що впливає на зниження конкурентоспроможності підприємств. До того ж екологічні податки можуть давати переваги галузям, що не використовують багато енергії та історично не є екодеструктивними. Політика екологічних податків може сприяти нерівномірному притоку капіталу в саме такі галузі, створюючи при цьому дисбаланс у промисловій структурі і закладаючи стримуючий ефект розвитку. Проте реалізація ефективної політики податкових інструментів для екологічного регулювання може суттєво покращити ситуацію з неекологічним виробництвом, неефективним використанням енергії, що потім дозволить посилити позиції економіки країни на ринку, покращити її екоефективність та сприяти трансформації трудомісткої промисловості до наукомісткої галузі високих технологій. Правильні індикатори ефективності податкових інструментів дозволяють робити якісний моніторинг політики екологічного регулювання виробництва та природокористування.

Здійснення добровільної участі в екологічному регулюванні через екологічну освіту, екологічний діалог, екологічну демократію призводить до встановлення правильного відношення громадян до екологічних податків. Потім це викликає зміну вподобань, ринкового попиту, прискорення оновлення структури споживання та стимулювання розвитку екологоорієнтованих галузей промисловості. Тобто правильна політика екологічних податків значно сприяє оптимізації та модернізації промислової структури на національному та світовому рівнях. Екологічні податки стають ефективнішими,

якщо застосовуються разом з економічними стимулами. Індикатори покажуть, що орієнтовані на ринок позитивні стимули можуть ефективно стимулювати раціональне природокористування гравцями ринку та сприяти процесу модернізації промислової структури. Але надійні податкові інструменти необхідні для безперервного виконання функції захисту навколишнього середовища. Екологічні податки – важлива передумова зниження трансакційних витрат підприємств, підвищення ефективності екологічного регулювання і швидкого перетворення господарських систем у економіку сталого розвитку.

2.4 Моніторинг боргової безпеки в умовах динамічного макроекономічного середовища

Надмірне зростання державного боргу є однією з глобальних проблем сучасного розвитку України, що має ряд негативних наслідків для фінансової системи країни та її боргової безпеки. Боргова безпека є ключовим фактором забезпечення економічного суверенітету держави, стійкості її фінансової системи перед внутрішніми та зовнішніми загрозами, а також у реалізації соціально-економічної стратегії сталого розвитку.

У вітчизняній науковій літературі існує велика кількість різних визначень дефініції «боргова безпека держави». Найбільшого розповсюдження набув науково-методичний підхід щодо визначення, яке було розроблено відповідно до затверджених Міністерством економічного розвитку та торгівлі Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України (2013) «боргова безпека – це такий рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для вирішення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує втратою суверенітету та руйнуванням вітчизняної фінансової системи».

Узагальнення існуючих в економічній літературі концептуальних підходів щодо вивчення боргової безпеки дозволило встановити, що зміст і специфіка категоризації поняття визначаються, по-перше, підходом до розрахунку рівня заборгованості, по-друге – ідентифікацією загроз для економіки країни. Відповідно до цього, маємо обґрунтовані підстави визначити, що боргова безпека держави – це допустимий рівень державної заборгованості, який дозволяє задовольнити потреби держави у фінансових ресурсах з метою вирішення соціально-економічних проблем суспільства та розвитку національного господарства. На відміну від існуючих наукових підходів до визначення категорії «боргова безпека держави» даний підхід підкреслює особливе значення державної заборгованості у формування необхідного фінансового потенціалу держави.

Боргова безпека є однією з важливих складових національної фінансової безпеки, а також частиною системи її економічної безпеки країни, відповідно забезпечує макроекономічну стабільність країни (рисунок 2.1).

Головною метою боргової безпеки є підтримання оптимального та безпечного рівня державної заборгованості. Безпечний рівень державного боргу дозволяє державі повністю погасити всю свою заборгованість без сторонньої на те допомоги та не покладаючись на міжнародні фінансові організації, визначаючи рівень її фінансової незалежності.

Важливим етапом в управлінні державною заборгованістю є моніторинг індикаторів боргової безпеки, оскільки він дає змогу проаналізувати та спрогнозувати наявну динаміку показників та на основі отриманих даних побудувати адекватну сучасним реаліям стратегію управління державною заборгованістю.

В Україні для оцінки боргової безпеки країни найбільш широко використовуються такі основні показники: відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП, відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП, середньозважена дохідність ОВДП на первинному ринку, Індекс ЕМВІ+Україна та відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу. Дані показники оцінюються відповідно до Методичних рекомендацій щодо

розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджених наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (2013).

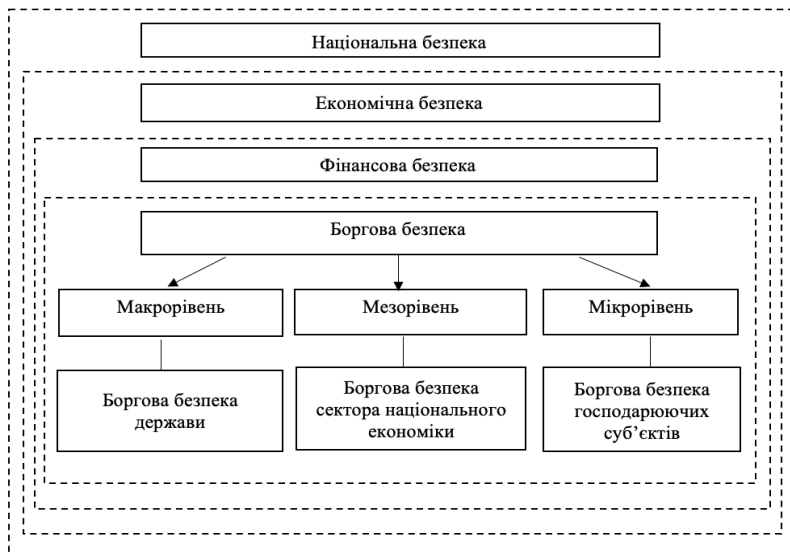

Рисунок 2.1 – Місце боргової безпеки в системі національної безпеки

Джерело: авторська розробка

Для України набуває особливої актуальності питання ефективної боргової політики, оскільки безперервний фінансовий дисбаланс призводить до порушення макроекономічної стабільності. На рисунку 2.2 наведено класифікацію основних факторів впливу на боргову безпеку держави, які виступають імпульсами, що провокують та підсилюють дестабілізаційні процеси в економіці країни.

Основні загрози боргової безпеки можна згрупувати залежно від ступеня впливу на макроекономічну нестабільність країни. До першої групи факторів відносять ті, що викликають порушення боргової безпеки та відповідні дестабілізаційні процеси в економіці країни. Друга група складається з факторів, що

посилюють порушення боргової безпеки, призводячи до негативних наслідків для макроекономічної стабільності країни.

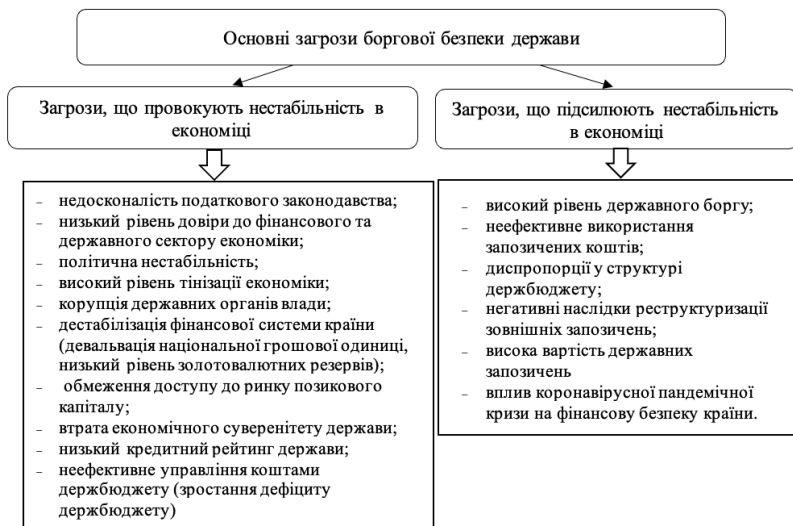

Рисунок 2.2 – Класифікація факторів впливу (загроз) на боргову безпеку держави

Джерело: узагальнено автором на основі Довгалюк та Фурсов (2020), Філончук (2015), Лондар (2015)

Поява боргових загроз не лише негативно впливає на систему державних фінансів кожної країни, але й створює небезпеку для всіх секторів економіки та платіжного балансу країни, тому заздалегідь виявлені детермінанти боргової кризи дозволяють швидко скоригувати поточну боргову політику. До основних детермінантів боргової кризи можна віднести: рівень тіншової економіки, рівень податкового навантаження, обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку України, середньозважений курс гривні до долара США, тощо. Проте, відповідно до загальнонаукових тенденцій, поведінкові детермінанти, зокрема довіра до державного сектору економіки, здійснює значний вплив на боргову безпеку країни та на сучасному етапі залишається поза увагою багатьох науковців.

Порівнюючи внутрішній та зовнішній борг, слід зазначити, що внутрішній борг все ж має деякі переваги, зокрема, у випадку здійснення платежів з погашення та обслуговування внутрішнього боргу фінансовий потенціал держави не зменшується, тоді як зовнішній борг передбачає вплив капіталу з країни. Внутрішній борг держави гарантується усім майном, яким володіє країна; платоспроможність за внутрішніми зобов'язаннями зазвичай забезпечується за рахунок внутрішніх ресурсів (Філатова, 2021).

Залучення зовнішніх та внутрішніх позик до державного бюджету призводить до збільшення боргового навантаження, що в свою чергу зумовлює збільшення видаткової частини бюджету на погашення зобов'язань у майбутньому. Тому щороку з державного бюджету виділяється значна сума коштів на обслуговування та погашення державного боргу.

Серед багатьох переваг, які виникають при покритті бюджетного дефіциту за рахунок державних запозичень можна виділити наступні: можливість регулювання інфляційними процесами в державі, підвищення касового виконання бюджету, забезпечення економічної (фінансової) безпеки в державі.

Основним елементом внутрішніх запозичень є облігації внутрішньої державної позики (ОВДП). За час повномасштабної війни Російської Федерації проти України сума випланих державою коштів за погашеннями внутрішніх боргових інструментів на 43 701,4 млн грн перевищує суму залучених коштів, що надійшли до державного бюджету на аукціонах з продажу ОВДП. За даними Національного банку України (НБУ), з 24 лютого до 14 серпня 2022 року уряд спрямував на погашення внутрішніх державних облігацій 131 778,3 млн грн, 1 539,4 млн дол. США та 168,0 млн євро, а залучив від розміщення нових внутрішніх боргових інструментів на аукціонах – 98 589,4 млн грн, 908,7 млн дол. США та 384,3 млн євро (НБУ, 2022).

Після початку повномасштабної російської війни Міністерство фінансів України у березні розпочало аукціони з продажу військових облігацій. Військові облігації є інвестиційним інструментом підтримки державного бюджету, доступним для громадян, бізнесу та іноземних інвесторів. Кошти

від даних облігацій, залучені в Державний бюджет України, спрямовуються на безперербійне забезпечення фінансових потреб держави в умовах воєнного стану. На аукціоні з продажу військових ОВДП, який відбувся 9 серпня 2022 року, ставки за ОВДП, які розміщуються на шість місяців, зросли до 12%. У власності нерезидентів перебуває військових облігацій на понад 1 336,5 млн грн та 2 млн дол. США (Міністерство фінансів України, 2022).

Зовнішній державний борг складається з заборгованості за позиками, які отримані від міжнародних фінансових організацій (МФО), та заборгованості за випущеними цінними паперами на зовнішньому ринку.

За даними НБУ Україна співпрацює з такими міжнародними фінансовими організаціями, як: Міжнародний валютний фонд (МВФ), Група Світового банку, Чорноморський банк торгівлі та розвитку, Європейський банк реконструкції та розвитку, Європейський інвестиційний банк (ЄІБ). Ресурси даних організацій використовуються для технічної та фінансової підтримки державного бюджету, здійснення інституційних та структурних реформ, підготовки та реалізації довгострокових інвестиційних проєктів, що відповідають пріоритетним напрямам економічного розвитку країни.

Українські партнери надають значні обсяги фінансової підтримки безпосередньо для фінансування бюджетних витрат. Обсяг позик МВФ, Європейського союзу, ЄІБ, Світового банку та урядів іноземних держав від початку війни на середину червня перевищили 7 млрд дол. Загальна сума наданої та оголошеної фінансової допомоги становить приблизно 30 млрд дол. До третини становлять безповоротні гранти, решта – кредити під низькі відсотки та кредитні гарантії.

Втрата довіри держави в іноземних інвесторів та кредиторів у подальшому створює ризики негайної відмови від державних цінних паперів, що призводить до відпливу спекулятивного капіталу із сегмента короткострокового зовнішнього державного боргу з усіма негативними наслідками для економіки в цілому. Низький рівень довіри до країни, який у більшості випадків визначається рейтингами провідних міжнародних рейтингових

агентств, зменшує можливості щодо отримання кредитів шляхом розміщення державних облігацій, що значно впливає на вартість короткострокового зовнішнього державного боргу, а тому змушує владу звертатися за кредитами до міжнародних фінансових організацій, де кредити значно дешевші, але містять ризик порушення національних інтересів через прийняття відповідних не кредитних зобов'язань (Мороз, 2021).

Значна боргова залежність може призвести до загрози національній безпеці, особливо таким її складовим, як фінансовій та борговій безпеці, внаслідок виникнення боргових криз, ознаками яких є перевищення допустимих обсягів державного боргу, неможливість його погашення та обслуговування. Тому надзвичайно важливою є оцінка як загального стану, так і окремих ланок боргової безпеки України, з урахуванням нестабільності економічного розвитку країни та появу нових загроз.

Першочергово доцільно здійснити аналіз динаміки обсягу та структури державного боргу України (таблиця 2.4).

Таблиця 2.4 – Обсяг та структура державного боргу України за 2012-2021 роки, млрд. грн.

Роки	Зовнішній борг		Внутрішній борг		Загальний борг
	млрд грн	%	млрд грн	%	
2012	309,0	59,9	206,5	40,1	515,5
2013	300,0	51,4	284,1	48,6	584,1
2014	611,7	55,6	488,9	44,4	1 100,6
2015	1 042,7	66,3	529,5	33,7	1 572,2
2016	1 240,0	62,7	689,7	37,3	1 929,8
2017	1 374,9	64,2	766,7	35,8	2 141,7
2018	1 397,2	64,4	771,4	35,6	2 168,6
2019	1 159,2	58,0	839,1	42,0	1 998,3
2020	1 518,9	59,5	1 033,0	40,5	2 551,9
2021	1 560,2	58,4	1 111,6	41,6	2 671,8

Джерело: складено автором на основі даних Міністерства фінансів України (2022)

Відповідно до даних Міністерства фінансів України на кінець 2021 року загальна сума державного та гарантованого державою боргу складала 2 671,8 млрд. грн., в тому числі: зовнішній борг – 1 560,2 млрд. грн. (58,4% від загальної суми державного та гарантованого державою боргу); внутрішній борг – 1 111,6 млрд. грн. (41,6%). Протягом аналізованого періоду загальний обсяг боргу зріс на 2 156,3 млрд. грн., в тому числі за рахунок зростання зовнішнього боргу на 1 251,2 млрд. грн., а та внутрішнього – на 905,1 млрд. грн.

Основними причинами зростання державного боргу є нестабільна політична ситуація в країні, економічна криза та воєнні дії, девальвація гривні, банківська криза 2014-2016 років, зниження внутрішнього споживчого попиту внаслідок інфляційних процесів та безробіття, вплив реальної відсоткової ставки НБУ, капіталізація банків та бюджетне фінансування НАК «Нафтогаз України». Крім того, на збільшення сукупної суми боргу та її вартість вплинула переоцінка позик за новим курсом.

У вітчизняній практиці для оцінки рівня боргової безпеки як складової частини фінансової безпеки країни використовують офіційно затверджені «Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України». Даними Методичними рекомендаціями визначено п'ять основних індикаторів боргової безпеки України, чотири з яких за своїм змістом є дестимуляторами (зменшення яких є пріоритетом), а один є стимулятором (збільшення якого є пріоритетом).

На підставі даних джерел вихідної інформації, які визначено Методичними рекомендаціями щодо розрахунку рівня економічної безпеки України (2013), оцінка стану боргової безпеки України за 2012-2021 роки представлена в таблиці 2.5.

Згідно даних таблиці 2.5, протягом аналізованого періоду боргова безпека України перебувала в незадовільному стані. У 2021 році порогові значення трьох індикаторів із п'яти мають або навіть перевищують свої критичні значення, але все ж простежується позитивна тенденція до покращення значень інших двох боргових індикаторів.

Одним із ключових показників боргової стійкості країни є відношення загального обсягу державного боргу до ВВП, що

відображає рівень боргового навантаження на економіку держави та її платоспроможність, відповідно до Бюджетного кодексу України граничне значення якого встановлено на рівні 60%.

Зазначимо, що у затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України середньостроковій стратегії управління державним боргом на 2019-2022 роки, зазначається, що до кінця 2022 співвідношення боргу до ВВП не повинне перевищувати 43,0%.

Таблиця 2.5 – Індикатори боргової безпеки України, %

Рік	Відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП	Відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП,	Середньозважена дохідність ОВДП на первинному ринку	Індекс ЕМВІ+ Україна	Відношення офіційних міжнародних резервів до валового зовнішнього боргу
2012	36,6	73,7	12,9	598,0	18,2
2013	40,1	74,6	13,1	844,0	14,4
2014	70,2	95,8	14,0	2226,0	6,0
2015	79,4	131,0	13,1	2374,6	11,2
2016	81,0	121,7	9,2	590,9	13,7
2017	71,8	103,9	10,5	691,4	16,1
2018	60,9	87,7	17,8	825,5	18,2
2019	50,3	79,2	16,9	770,3	20,8
2020	60,8	80,8	10,2	1011,9	23,2
2021	48,9	35,8	11,3	1084,9	19,3

Джерело: розраховано автором на основі даних Міністерства фінансів України (2022)

Аналіз боргової ситуації в країні дає підстави стверджувати, що типовим викликом останніх років є тенденція до надмірного збільшення рівня боргового навантаження: якщо у 2012 році рівень державного боргу складав 36,6% ВВП, то протягом 2014-2018 років та у 2020 році відповідний показник перевищив порогові значення. Кризові явища у економічній та політичній сферах, що виникли наприкінці 2013 року та на початку 2014 року, призвели до різкого зростання загального обсягу державного боргу. З початку 2014 року рівень державного боргу перевищив гранично допустиме співвідношення загального обсягу державного боргу до ВВП, що значно погіршило рівень

боргової безпеки в Україні. У наступні роки ситуація тільки погіршилася, і відношення загального обсягу державного боргу до ВВП у 2016 році становило 81%. Однак у 2017 році цей показник вдалося кількісно покращити, здебільшого за рахунок інфляції.

Наступним показником для оцінки стану боргової безпеки є відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП, який порівняно з 2012 роком у 2021 році зменшився. Однак, починаючи з 2013 року цей показник мав тенденцію до зростання, але вже у 2016-2021 роках відбувалося зменшення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП, проте дане зниження істотно не вплинуло на рівень боргової безпеки країни.

Середньозважена дохідність ОВДП на первинному ринку протягом аналізованого періоду знаходилася у межах, що перевищують гранично допустиму норму, винятком є лише 2016, 2017 та 2020 роки. Високі відсоткові ставки за ОВДП збільшують вартість обслуговування державного боргу, створюють додатковий тягар на державний бюджет (Меренкова, 2019).

Індекс EMBI (Emerging Markets Bond Index) характеризує облігації, які розміщуються на світовому ринку; протягом трьох років значення індикатора було оптимальним. Найвищий рівень цього індикатора дорівнював у 2015 році 2 374,6 пунктів, що перевищувало критичне значення майже удвічі.

Наступним індикатором є відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу, який протягом 2015-2020 років має позитивну тенденцію до зростання. Протягом 2012-2014 років значення показника мало тенденцію до зниження, що було зумовлено скороченням офіційних міжнародних резервів.

Відповідно до обраних показників доцільно здійснити розрахунок загального рівня боргової безпеки України за 2012-2021 роки (рисунок 2.3).

За даними рисунку 2.3, загальний рівень боргової безпеки набув найгіршого значення у 2014-2015 роках, що пов'язано з економічною нестабільністю в країні та з військовою агресією Росії на сході України. Водночас лінія тренду дає нам можливість

спрогнозувати значне падіння вищезазначеного показника у наступні два роки.

Звичайно, розраховані показники не є повним переліком боргових індикаторів, оскільки в практиці міжнародних організацій таких коефіцієнтів налічується декілька десятків. Для комплексного аналізу боргової безпеки розраховані показники боргового навантаження та платоспроможності повинні бути доповнені показниками, що відображають взаємозв'язок боргу з відтворюваними процесами в економіці та показниками соціального розвитку держави.

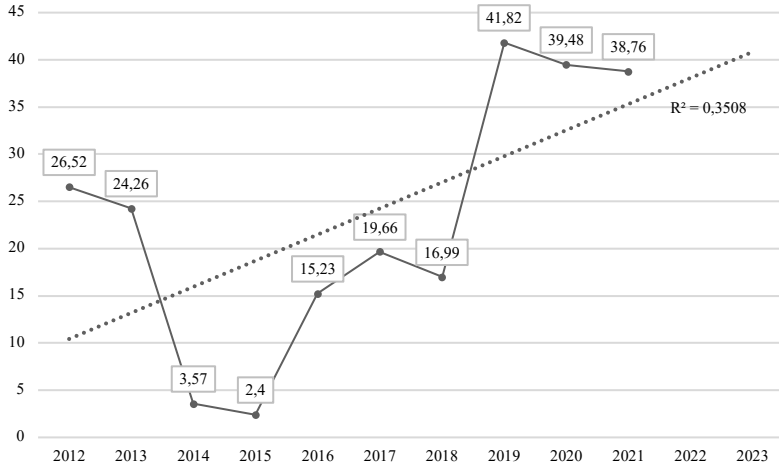

Рисунок 2.3 – Динаміка загального рівня боргової безпеки України за 2012-2021 роки з прогнозом на наступні два роки
Джерело: побудовано на розрахунках автора із використанням даних Міністерства фінансів України (2022)

Одним із таких показників є державний борг у розрахунку на одну особу (рисунок 2.4). Протягом останніх десяти років цей показник завжди перевищував пороговий рівень.

Рівень зовнішньої заборгованості на душу населення є одним із багатьох показників, який показує тиск на соціальну сферу державної економіки, оскільки за ним можна оцінити обсяги

ресурсів державного бюджету, що замість соціального спрямування залучені на обслуговування та погашення зовнішньої заборгованості.

Аналіз динаміки державного боргу України у розрахунку на одну особу за 2012-2021 роки свідчить про постійне стабільне зростання коефіцієнта окрім 2019 року. Це пояснюється як стабільним збільшенням обсягів державного боргу, так і зменшенням чисельності населення України. У 2021 році на кожного громадянина припадає приблизно 64 902 грн.

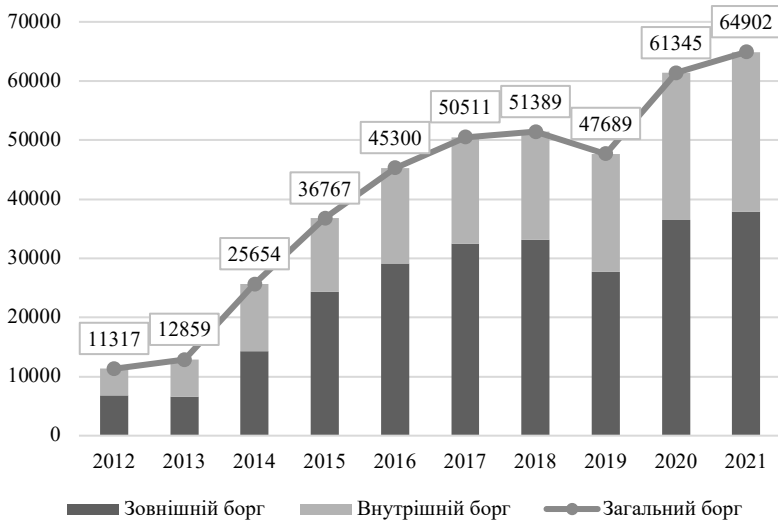

Рисунок 2.4 – Динаміка державного боргу України у розрахунку на одну особу за 2012-2021 роки, грн

Джерело: побудовано на основі даних Міністерства фінансів України (2022)

На сьогодні в Україні спостерігається ситуація існування та поглиблення боргової кризи, яка проявляється в тому, що показниками стану та структури державного боргу перевищують нормативні значення, а індикатори боргової безпеки – досягли критичних значень. Причинами цього є: дефіцит бюджету,

фінансова криза, військові події, девальвація гривні, протиріччя у системі державного управління та інші.

Таким чином, значне боргове навантаження, а також незадовільні значення як інтегрального індексу так і окремо взятих індикаторів боргової безпеки свідчать про наявність значних боргових ризиків, які потребують серйозної уваги з боку національних органів влади та розроблення заходів щодо оптимізації управління борговою безпекою країни.

РОЗДІЛ 3

ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ ТА ДОСЯГНЕННЯ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ

3.1 Концепції економіки замкненого циклу як модель системи розвитку господарської системи країни

Упродовж багатьох років світова господарська система під впливом науково-технічного прогресу зазнала суттєвих змін та перетворень. Проте ключовим її аспектом й надалі залишається лінійність виробництва товарів та послуг, що протирічить Концепції та Цілям Стійкого розвитку Організації Об'єднаних Націй (UN, 2022). Спалах пандемії Коронавірусної хвороби 2019 та криза, яку вона спричинила, воєнне вторгнення Російської Федерації в Україну зимою 2022 року зруйнували системи сировинних економік призвівши до пошуку та запровадження нових моделей економічних систем, які б були здатними гнучко реагувати на деструктивні зовнішні впливи, які відбуваються в господарствах країн.

На зміну усталеним лінійним господарським системам все більше країн світу почали впроваджувати економічні рішення, які в підсумку перетворились у нелінійні системи або “економіку замкненого циклу”.

У першу чергу стимулом до розвитку даної системи були дослідження з мінімізації кількості вхідних ресурсів необхідних для виробництва товарів та послуг через зростання їх обмеженості (Ekins, 2019). У другу чергу слід виокремити зростання кількості відходів, які продукуються щорічно та вимагають значних витрат на їх утримання для досягнення довготривалих позитивних екологічних змін в економічних системах країн світу (MacArthur, 2018). По третє розвиток концепції економіки замкненого циклу стимулювало прискорене зростання цін на сировину у 2000-2010 роках, запровадження китайського контролю на ринку рідкоземельних матеріалів та

Глобальна фінансова криза 2008 року (Ministère de la Transition écologique, 2020).

У перше ідею необхідної циклічності економічної системи виробництва запропонував у своїй праці американській економіст Кеннет Е. Боулдинг у 1966 році (Boulding, 1966). У 1988 році у праці “Економіка природніх ресурсів” економіста Алана Кнісе було вперше запропоновано термін для економічної моделі розвитку через циклічне використання ресурсів та матеріалів у виробництві під назвою “економіка замкненого циклу” (Kneese, 1988).

Концепцію Алана Кнісе було удосконалено та поглиблено економістами Девідом Пірсом та Кері Турнером у їхній праці “Економіка, Природні ресурси, Навколишнє середовище” у 1990 році (Pearce and Turner, 1990). Вони запропонували модель економічної системи, де відходи на стадіях видобутку, виробництва та споживання життєво-технологічного циклу товарів та послуг перетворюються на ресурси для виробництва нових товарів та послуг.

У 2002 році концепції моделі, яка була запропонована Пірсом та Турнером, почали масово впроваджуватись у економічну систему Китайської Народної Республіки (Skene and Mungra, 2015). Уряд країни вирішив використати модель для досягнень цілей стійкого розвитку та перетворити власну модель виробництва товарів та послуг в циклічну, з повторним використанням ресурсів, відходів та продукції за для досягнення найвищого рівня ефективності системи та мінімізації шкідливого впливу на довкілля.

Спостерігаючи використання моделі замкненого циклу в Китайській Народній Республіці країни Європейського Союзу та Сполучені Штати Америки за допомогою Фондації Елена МакАртура почали впровадження аналогічних концепцій у свої економічні системи. Так у 2014 році Європейський Союз запропонував своє бачення економіки замкненого циклу у 2014 році та розробив власний “Новий план дій економіки замкненого циклу”, який впровадив до виконання з 2020 року (Circular economy action plan, 2020).

У 2018 році було започатковано Платформу для прискорення економіки замкнутого циклу (ПАСЕ) Всесвітнім Економічним Форумом, Інститутом світових ресурсів, Програмою ООН з питань навколишнього середовища, Фондом Елена МакАртура та іншими 40 організаціями (IISD, 2018). В основу діяльності ПАСЕ покладено три основні напрями (PASE, 2018):

Розробка моделей змішаного фінансування проектів економіки замкнутого циклу для економік та ринків країн, що розвиваються;

Створення політичних та інституційних структур для подолання конкретних перешкод на шляху впровадження економіки замкнутого циклу;

Створення та розвиток державно-приватного партнерства для досягнення цілей економіки замкнутого циклу.

У 2017 році з метою надання рекомендацій для організацій, які впроваджують рішення економіки замкнутого циклу, Британський інститут стандартів розробив та впровадив перший Стандарт економіки замкнутого циклу “BS 8001:2017 Framework for implementation the circular economy in organizations” (BSI, 2017). В даному Стандарті розробники намагались узгодити процедури на операційних рівнях за для досягнення цілей економіки замкнутого циклу, проте не змогли виокремити достатні процедури моніторингу та оцінки ефективності функціонування економіки замкнутого циклу через відсутність чіткого переліку їх індикаторів (Pauliuk, 2018).

Також у 2018 році Міжнародна організація зі стандартизації створила комісію для розробки власного стандарту економіки замкнутого циклу ISO/TC 323 (ISO, 2018).

У 2020 році ПАСЕ було опубліковано перший звіт з впровадження моделей та рішень економіки замкнутого циклу. За оцінками у звіті лише 8,6% країн, є країнами з економікою замкнутого циклу, серед яких переважна більшість є країнами, що розвиваються (CE, 2020).

Проаналізувавши розвиток концепції економіки замкнутого циклу, на думку авторів, необхідно запропонувати наступне визначення: “економіка замкнутого циклу – це модель економіки розвитку країни, яка передбачає високоефективне споживання

ресурсів через повторне використання, переробку, відновлення сировини, матеріалів та продукції, що дозволяє продовжити або поновити життєво-технологічний цикл товарів та послуг за для досягнення цілей стійкого розвитку господарської системи країни з мінімізацією негативних впливів на навколишнє середовище”.

Тому метою даного наукового дослідження, на думку авторів, є аналіз концепції економіки замкненого циклу як можливої моделі системи розвитку господарської системи країни, яку в майбутньому можливо застосувати для перебудови економіки України у післявоєнні та постковідні роки, адже руйнування, які були завдані нашій країні вимагають нових підходів щодо формування надійних базових принципів функціонування її господарства.

В переважній більшості процес виробництва у лінійних системах описується за простим виробничим ланцюгом “видобуток ресурсів-переробка-використання-утилізація”, що викликано традиційним життєво-технологічним циклом товарів та послуг (рис. 3.1).

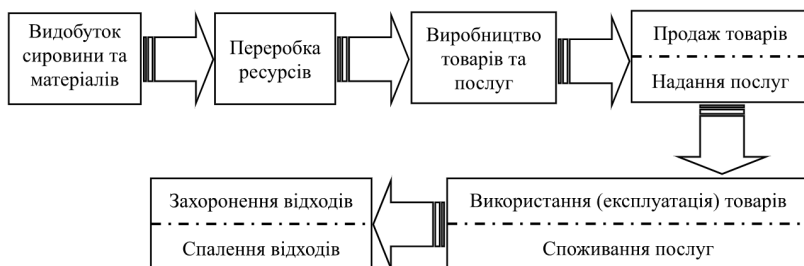

Рисунок 3.1 – Модель лінійної системи економіки відповідно до життєво-технологічного циклу товарів та послуг

Джерело: складено авторами на основі даних (Brydges, 2021).

В питанні ефективності використання ресурсів та виробленої продукції застосовувались лише концепції екстенсивного та інтенсивного типу виробництва, інноваційні технології, що в будь якому випадку створювало великі кількості відходів, які

потребували захоронення та передбачали ефективне використання або мінімізацію вхідних ресурсів для виробництва.

Основним покликанням системи економіки замкнутого циклу є подолання глобальних проблем змін клімату, втрати біорізноманіття та управління відходами та забрудненнями. Щоб досягти поставлених цілей, господарська система країни для перетворення на економіку замкнутого циклу повинна забезпечити реалізацію трьох базових принципів (Geissdoerfer et al., 2017):

- ліквідація наявних відходів та джерел забруднення шляхом їх переробки на противагу захоронення та спалення;
- повторне або нове використання товарів та послуг, або їх складових матеріалів, для мінімізації необхідності видобутку нових сировини та матеріалів;
- ефективне використання природних ресурсів та покращення екологічної ситуації країни.

Схематично модель економіки замкнутого циклу представлено на рисунку 3.2.

Розглянемо більш детально запропоновану модель. На етапі життєво-технологічного циклу “Переробка ресурсів” пропонується впроваджувати рішення, щодо повторного використання сировини та матеріалів низької якості змішуючи їх ресурсами належної якості, що дозволить мінімізувати кількість утворених відходів, зменшить негативний вплив на навколишнє середовище та дозволить максимально ефективно використовувати природні ресурси. Також запровадження таких підходів дозволить зменшити надлишковий видобуток сировини та матеріалів. Такі підходи найчастіше можна застосовувати у нафтопереробній та текстильній галузях.

На етапі життєвотехнологічного циклу “Виробництво товарів та послуг” пропонується запроваджувати заходи з відновлення бракованої сировини та напівматеріалів через їх повторну переробку на попередньому етапі життєво-технологічного циклу. На даному етапі пропонується вводити контроль над надлишковим виробництвом товарів та послуг, які можуть бути незатребуваними споживачами, що додатково

створює навантаження на логістичні центри та перевитрату ресурсів виробництва.

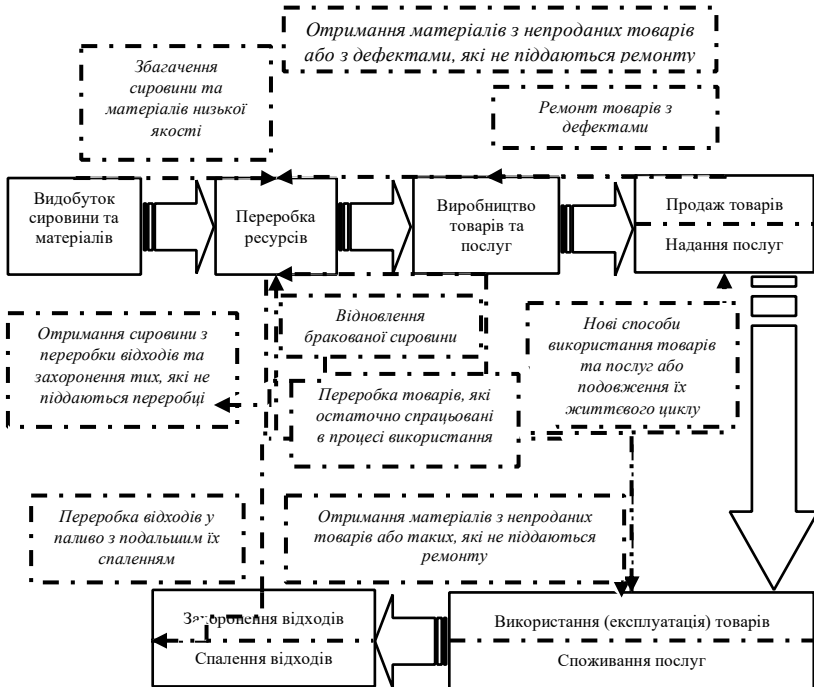

Рисунок 3.2 – Модель економіки замкнутого циклу відповідно до життєво-технологічного циклу товарів та послуг

Джерело: складено авторами на основі даних (Geissdoerfer et al., 2017).

Скорочення перевиробництва товарів та послуг, зокрема, впливатиме на бізнес цикли всередині економіки країни та буде зменшувати економічні коливання, що спричиняють кризові явища у світовій господарській системі. Також на даному етапі рекомендовано відмовитись від так званих “одноразових” товарів, які повністю втрачають свої властивості в процесі використання, та замінити їх на товари багаторазового використання з частотою більше ніж 20-30 повторювальних

циклів багаторазового використання. Такі товари з великою частотою використовуються в логістичні діяльності для пакування товарів та їх постачання в пункти продажу.

На етапі життєво-технологічного циклу “Продаж товарів/Надання послуг” пропонується вводити для підприємств механізми ремонту продукції, яка має дефекти взамін її відбракування та утилізації. Для дефектів продукції, які не піддаються усуненню, рекомендується її переробку на сировину та матеріали для виробництва нової продукції. Такий підхід найчастіше можна використовувати у автомобілебудівельній галузі та галузі виробництва електротехніки.

На етапі життєво-технологічного циклу “Використання (експлуатація) товарів/Споживання послуг” пропонується використання підприємствами підходів щодо продовження життєвого циклу існування продукту на ринку, знаходження для них нових методів використання або запровадження системи їх багаторазового використання взамін концепції використання-утилізації. Також пропонується розвинути у підприємств культуру ринку повторного використання вживаної продукції за для мінімізації кількості утворених відходів від неї. Такі рішення найчастіше необхідно застосовувати в текстильній промисловості та галузях, які виробляють одяг. Для продукції, яка не піддається відновленню рекомендовано впровадити центри ефективної утилізації для декомпонування товарів на деталі, які можна використовувати в процесах післяпродажного обслуговування товарів. Решта компонентів, які не піддаються для повторного використання повинні переходити на наступний етап життєво-технологічного циклу “Захоронення/спалення відходів”. Такі підходи щодо використання товарів найчастіше застосовуються в галузях з виробництва побутової техніки.

На етапі життєво-технологічного циклу “Захоронення/спалення відходів” пропонується зміна споживчої поведінки щодо механізмів поводження з відходами загалом. Зокрема, через застосування моделі економіки замкненого циклу на попередніх етапах життєво-технологічного циклу значно зменшується об’єм утворення відходів усіма галузями економіки, що призводить до мінімізації витрат з утримання сміттєзвалищ.

Також на даному етапі пропонується впровадження підходів до розгляду відходів як можливої сировини та її замінників. Зокрема, необхідно утворити нову галузь, яка займатиметься процесами сортування відходів та їх повторного використання на етапі життєво-технологічного циклу “Переробка ресурсів”. Органічні відходи, які раніше підлягали захороненню повинні надходити у переробку з подальшим виготовленням енергоресурсів та матеріалів для сільського господарства. З інших відходів, які не підлягатимуть легкому процесу переробки необхідно виробляти паливо, яке при спаленні даних відходів буде генерувати електроенергію та теплові ресурси. На даному етапі також необхідно впровадити нові підходи до будівництва сміттєвих полігонів за для максимізації ефекту зменшення впливу на навколишнє природне середовище країни.

Проаналізувавши модель економіки замкнутого циклу, на думку авторів, основною її перевагою є побудова нової системи стійкого економічного розвитку країни, господарська система якої базується на відновлювальних ресурсах та переробленні наявних, захисті навколишнього середовища та населення, мінімізації їх втрат, зосередженні виробництва товарів та послуг на ресурсах, які є скінченними, невідновлювальними та нееластичними.

Проте, слід зазначити і критику економіку замкнутого циклу, яка полягає у неможливості досягнути повного безперервного процесу переробки продукції та відходів, повної закритості життєво-технологічних циклів виробництва товарів та послуг, а також, досягнення повної стійкості даної моделі у порівнянні з лінійними. Таким чином критики (LU, 2020; Corvellec, 2021) застерігають не перетворювати економіку замкнутого циклу на всеосяжну панацею за прикладом ейфорії від кейсіанських економічних поглядів у 30х роках XX століття та з розумом враховувати і інші моделі в системі економіки розвитку країни.

Слід також, на думку авторів, зазначити, що незважаючи на критику моделі економіки замкнутого циклу її широко використовують крім країн Європейського Союзу ще й в Азії та Північній Америці. Так в Азії основними країнами, які перейшли

на модель економіки замкненого циклу є Японська Держава, Республіка Корея та Республіка Сінгапур, а у Північній Америці – Сполучені Штати Америки та Канада (MacArthur, 2018).

Модель економіки замкненого циклу доводить свою ефективність через початок процесу її модифікації та деталізації. У 2019 році Вільям МакДонаф та Карлос Дуарте під час Конференція Організації об'єднаних націй зі зміни клімату у Королівстві Іспанія представили концепцію вуглецевої економіки замкненого циклу, що є невід'ємною частиною складової моделі економіки замкненого циклу. Дана концепція була прийнята до розгляду та впровадження Країнами Великої Двадцятки у 2020 році (Geissdoerfer et al., 2020).

Підсумовуючи вищенаведене, негативні виклики, які постають перед національною економікою, можливо мінімізувати шляхом впровадження у стратегію відновлення економіки України концепцію економіки замкненого циклу, що дозволить швидко впровадити європейські стандарти щодо екологічних та виробничих норм та сприятимуть сталому економічному розвитку країни.

3.2 Значення туристичної галузі для макроекономічного розвитку України

Потенційно туристична галузь може бути відносно суттєвим учасником формування ВВП та посилення конкурентних позицій України на світовому ринку. Останні роки економіка перебуває у складних умовах, туристична галузь не є виключенням. До лютого 2022 р. туризм намагався адаптуватись до умов економічної кризи та пандемії, і робив це достатньо вдало у 2019-2021 рр. Однак, в сучасних умовах більшість туристичних об'єктів та ресурсів потребують реконструкції. Умови в країні не сприяють залученню вітчизняних та міжнародних інвестицій у галузь. З огляду на велику кількість працівників галузі, які виїхали за кордон, виникає потреба у кваліфікованих спеціалістах. В цих умовах державна підтримка галузі є особливо важливою.

Основними напрямками досліджень таких науковців як Герасимів З., Христенко Г. (2021), Радченко О., Горбаченко С. (2021), Савицька О., Новоставська О., Савицька Н. (2015), Рибчук А., Журба І., Заблоцька Р. (2022), Перегуда, Ю., Кривоберець М. (2022) є особливості діяльності та розвиток туризму в умовах нестабільного середовища та невизначеності, розвиток потенціалу туристичних підприємств України та регіонів, формування стратегії та концепцій розвитку туристичної галузі. Приділяється увага також заходам державної підтримки туристичної галузі, але впливу туристичної галузі на макроекономічні процеси в Україні у працях науковців приділяється небагато уваги.

Діяльність туристичних підприємств ґрунтується на вітчизняному законодавстві, галузевих стандартах та міжнародних актах (меморандумах). Основними законами, що визначають діяльність туристичного підприємства є Закони України «Про туризм» та «Про курорти», Цивільний кодекс України, Господарський Кодекс України, Закон України «Про страхування», Закон України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України».

Відповідно до ЗУ «Про туризм» (Про туризм, 1995), організаційними формами туризму є міжнародний і внутрішній туризм. До міжнародного туризму належать: в'їзний туризм - подорожі в межах України осіб, які постійно не проживають на її території, та виїзний туризм - подорожі громадян України та осіб, які постійно проживають на території України, до іншої країни. Внутрішнім туризмом є подорожі в межах території України громадян України та осіб, які постійно проживають на її території.

В Україні існують такі види туризму, як дитячий, молодіжний, сімейний, для осіб похилого віку, для осіб з інвалідністю, культурно-пізнавальний, лікувально-оздоровчий, спортивний, релігійний, екологічний (зелений), сільський, підводний, гірський, пригодницький, мисливський, автомобільний, самодіяльний тощо.

Суб'єктами, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність, є туристичні оператори, туристичні агенти, інші

суб'єкти підприємницької діяльності, що надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування, екскурсійних, розважальних та інших туристичних послуг; гідиперекладачі, екскурсоводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу; фізичні особи, які не є суб'єктами підприємницької діяльності та надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування тощо (Про туризм, 1995).

Регулювання в галузі туризму здійснюється Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері туризму та курортів, Верховною Радою АР Крим та Радою міністрів АР Крим, місцевими державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування, а також іншими органами в межах їх компетенції (Про туризм, 1995). Центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику в галузі туризму та курортів України є Державне агентство розвитку туризму (ДАРТ).

Основні складності роботи галузі – це проблеми логістичного характеру, ігнорування проблем екології та санітарно-епідеміологічної складової, високий рівень непрозорості ведення туристичного бізнесу, соціальна та політична нестабільність. Ускладнюють розвиток туризму також низький рівень інформаційної підтримки галузі, недостатня реклама та розвиток розважального сектору, вузький асортимент та недостатня якість туристичних послуг, відсутність стратегічних орієнтирів державної підтримки на національному рівні. Перешкоджало підвищенню туристичної привабливості України несприятливе законодавство, політичні загрози та правова незахищеність туристів (Герасимів, Христенко, 2021; Радченко, Горбаченко, 2021).

Для вирішення зазначених проблем дослідники пропонують удосконалити методи управління галуззю, створити сприятливий клімат, розробити моделі розвитку туризму в системі державного та регіонального розвитку, організувати мережеву базу даних для покращення планування та моніторингу туристичної діяльності тощо (Радченко, Горбаченко, 2021).

У 2021 р. розроблено Державну цільову програму розвитку внутрішнього та в'їзного туризму «Мандруй Україною». Відповідно до плану заходів Програми, у галузі туризму на 2021-2023 рр. заплановано: провести дослідження щодо змін та перспектив розвитку ринку туристичних послуг, вивчення існуючих цільових аудиторій; запровадити Єдиний туристичний реєстр – національну систему збору та аналізу туристичних даних (на сьогодні навіть служба статистики розглядає діяльність туристичних підприємств в складі сфери адміністративного та допоміжного обслуговування, що ускладнює аналіз їх діяльності); створити умови для розвитку конференц-індустрії, зокрема створити Державне конференц-бюро; створити і впровадити офіційний багатомовний туристичний портал; розвивати туристично-інформаційні центри; розвивати і популяризувати в'їзний та внутрішній туризм у рамках проекту «Мандруй Україною»; реалізувати проект «Туристичні магніти України» (Міністерство культури та інформаційної політики України. (2021).

У 2021 р. Український культурний фонд запустив програму «Культура. Туризм. Регіони» спільно з Державним агентством розвитку туризму. Діє програма USAID «Конкурентоспроможна економіка України». Метою програми є фінансова підтримка для реалізації проектів щодо посилення культурно-туристичної привабливості регіонів шляхом стимулювання місцевого культурного розвитку громад та генерування конкурентоспроможних культурних продуктів. Бюджет програми на 2021 рік становив 60 млн. грн. (Державне агентство розвитку туризму, 2021). Крім цього, затверджувались програми розвитку туризму на місцевому рівні, які передбачали виділення бюджетного фінансування на розвиток туристичних об'єктів та інфраструктури в регіонах.

Якщо порівнювати державну підтримку туризму в Україні та в країнах ЄС, які є лідерами по туристичних потоках останніх років, то основною перевагою ЄС є активна державна підтримка галузі. Перегуда Ю.А. та Кривоберець М.М. (2022) приділяють увагу у своїх дослідженнях досвіду державної підтримки підприємств туристичної галузі в зарубіжних країнах. Зокрема,

основними зацікавленими сторонами та органами ЄС є: Комітет Європейського парламенту з транспорту та туризму (TRAN) та його цільова група з туризму; Рада Європейського Союзу (де питаннями туризму, як правило, займається Рада з конкурентоспроможності); Консультативний комітет з туризму (ТАС), очолюваний Комісією (DG GROW), який є форумом для консультацій та координації, де представники держав-членів і Комісії обмінюються інформацією та обговорюють питання, пов'язані з туристичною політикою та забезпеченням послуг для туристів. Європейський фонд регіонального розвитку (ЄФРР) надає основну частину фінансової підтримки ЄС для інвестицій, безпосередньо пов'язаних з туризмом (Перегуда, Кривоберець, 2022).

Аналогічно до світових трендів, в Україні необхідно забезпечити можливості для розвитку внутрішніх та зовнішніх конкурентних переваг українських туристичних підприємств.

Внутрішні – це характеристики внутрішніх аспектів діяльності підприємства, які перевищують аналогічні характеристики пріоритетних конкурентів: виробничі, технологічні, кваліфікаційні, управлінські, інноваційні, наслідкові, економічні, географічні. Основними економічними конкурентними перевагами в даному випадку є платоспроможність, ліквідність, прибутковість, рентабельність туристичного підприємства.

Зовнішні конкурентні переваги базуються на спроможності підприємства створити більш значні цінності для споживачів його продукції, що створює можливості більш повного задоволення їхніх потреб, зменшення витрат чи підвищення ефективності діяльності. До зовнішніх конкурентних переваг підприємства можна віднести такі: інформаційні (ступінь поінформованості підприємства про стан і тенденції розвитку ринку, дію сил та умов навколишнього бізнес-середовища, поведінку споживачів, конкурентів); конструктивні (технічні характеристики продукції, дизайн); якісні (рівень якості продукції за оцінками споживачів); поведінкові (ступінь поширення філософії маркетингу серед працівників підприємства щодо задоволення потреб споживачів конкретних

цілових ринків); кон'юктурні (ринкові умови діяльності, конкурентне середовище); сервісні (рівень та якість послуг); іміджеві (загальні уявлення споживачів про підприємство та його пропозиції продажу, популярність); цінові (рівень та можлива динаміка цін); збутові (портфель замовлень, прийоми та методи розподілу продукції); комунікаційні (канали і способи поширення інформації про підприємство, наявність зворотного зв'язку) (Савіцька, Новоставська, Савіцька, 2015).

Голубаха І.А., Голова Всеукраїнської асоціації туристичних операторів, зазначає, що результатом переговорів 2021 р. за участі президента окреслено основні напрями змін туристичної сфери. Зміни мають нести «спрощення з одночасним підсиленням контролю, процедур ліцензування та сертифікації суб'єктів, що надають послуги у галузі туризму; спрощення, шляхом корінної зміни процедур оподаткування суб'єктів, що працюють у галузі, впровадження податку з обігу операцій з продажу послуг, застосування нульової, проміжної ставки ПДВ або його повна відміна; започаткування конкурентного професійного ринку надання туристичних послуг; створення умов для залучення інвестицій в туристичну індустрію, що своєю чергою дозволить суттєво зменшити державні витрати на будівництво, ремонт і відновлення об'єктів туристичної та транспортної індустрії» (Київ дипломатичний, 2021).

Також він зазначає, що передбачено додаткове залучення інвестицій в туристичну індустрію через законодавчу підтримку туріндустрії, що повинна нести в собі організаційні, функціональні, податкові зміни; запровадження неподаткових заходів стимулювання діяльності, пов'язаної з будівництвом/реконструкцією нових та експлуатацією новозбудованих/реконструйованих інфраструктурних об'єктів, відновлення та реставрацію архітектурних пам'яток тощо (Київ дипломатичний, 2021).

Особливістю останніх декількох років є перманентний стан карантинних обмежень, який стабільно забезпечує зниження економічної активності як суб'єктів господарської діяльності, так і пересічних громадян. Зниження купівельної спроможності

населення не сприяє розвитку туристичної сфери, як і обмеження на відвідування зарубіжних країн.

Згідно з інформацією Всесвітньої організації туризму, туристичний потік внаслідок карантинних обмежень у 2020 р. порівняно з 2019 р. скоротився на 74%, що в абсолютному вираженні складає близько 700 млн. туристів. У 2019 р. спостерігалось збільшення туристичного потоку на 3,7%. Найбільше туристів у 2020 р. втратив Азійсько-Тихоокеанський регіон (79%), Африка та Близький Схід (69%), Європа (68%) і Американський регіон (65%) (Світова організація туризму, 2021).

За підсумками 2021 р. світовий ринок туризму зріс на 4% порівняно з 2020 р., кількість міжнародних прибуттів становила 415 млн. осіб порівняно з 400 млн. осіб. Однак, якщо порівнювати з 2019 р., світовий туристичний потік все ще на 72% нижчий. Найкращою динамікою змін характеризувались країни Європи (зростання на 19% у 2021 р.), Північної та Південної Америки (зростання на 17%). Проте навіть у цих регіонах туристичний потік на 63% нижчий за 2019 р. (World Tourism Organization (UNWTO), 2022).

У 2021 р. кількість туристів, які відвідали Україну, зменшилася на 9%. Туристичний потік в Україну формувався на 39% - з Молдови, на 19% - з Білорусі, на 15% - з РФ, на 8% - з Угорщини, 5% - з Польщі. Дані показники зберігають тенденцію 2019-2020 рр. (WTTC, 2022).

Потік зарубіжних туристів до України не відрізнявся інтенсивністю і до карантинного періоду. Іноземців в Україну у 2020 р. прибуло майже втричі менше – приблизно 3,4 млн. Україну відвідали представники з 192 країн світу. Найбільше - з країн, що межують з Україною: з Молдови – 933 тис., Білорусі – 463,5 тис., Росії – 390 тис., Польщі – 272 тис., Румунії – 229 тис., Угорщини – 217 тис.. З Туреччини – 149 тис., Німеччини – 74 тис., Ізраїлю – 57 тис. та США – 42 тис. Більшість іноземців перебували в Україні з приватною та туристичною метою, а 70 тисяч осіб прямували через Україну транзитом (Герасимів, Христенко, 2021). У 2021 р. ситуація суттєво не змінилась.

Однак, у скороченні міжнародного напрямку туризму був позитивний момент. Обмеження на пересування за кордон

стимулювало внутрішній туризм, який суттєво програвав в умовах конкуренції з зарубіжними курортами. Набув розвитку туризм вихідного дня, екскурсійні тури Україною, зелений туризм, агро-тури. Україна має суттєвий потенціал у туристичній сфері, ще до пандемії спостерігалось поживалення туристичної сфери: розроблялись нові маршрути, розвивалась готельна інфраструктура.

Як зазначають в своїх дослідженнях Герасимів З.М. та Христенко Г.М. (2021), потенційний фонд природоохоронних, оздоровчих та рекреаційних територій України становить 12,1 млн. га, тобто 20% площі території України, що відповідає міжнародним показникам раціонального збереження природно-рекреаційних ресурсів. Одноразова місткість ландшафтів України, враховуючи допустимі природоохоронні норми, становить понад 40 млн. осіб.

Найбільшу питому вагу територій і об'єктів природно-заповідного фонду мають: Тернопільська, Херсонська, Закарпатська, Івано-Франківська, Хмельницька області (від 8 до 13%); Сумська, Рівненська, Чернівецька області (5-7%); Чернігівська, Львівська області, Автономна Республіка Крим (3-5%); Донецька, Миколаївська, Полтавська області (до 3%); Волинська, Житомирська, Запорізька, Одеська, Черкаська області (до 2%); Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Харківська області (до 1%).

Згідно з рейтингом конкурентоспроможності туристичної галузі, складеним Всесвітнім економічним форумом, Україна за рівнем туристичної привабливості посідала 78 місце (2007 р.), 85 місце (2011 р.), 76 місце (2012 р.), 73 місце (2013 р.), 76 місце (2014 р.), 78 місце (2019 р.) із 144 країн світу (Савіцька, Новоставська, Савіцька, 2015). В 2021 р. Україна не була внесена в рейтинг, що робить неможливим актуалізацію позиції.

За літній період 2021 р. підвищився попит на українські курорти, хоча з поступовим відкриттям країн і пом'якшенням карантинних обмежень і цей попит почав іти на спад. Майже в шість разів більше українців, ніж у 2020 р., провели відпустку в Одесі чи Львові. На 73% зріс попит на лікувальні курорти (Моршин, Трускавець, Східниця) (Кириченко, 2022).

Загальна частка туризму у ВВП може коливатися від 1% у країнах з диверсифікованою та високорозвиненою економікою до 10% у державах з більш-менш великим сектором туризму (Австрія – 8,5%, Німеччина – 0,9%, Великобританія – 1,9%, США – 1%, Іспанія – 4,2%). Важливо також відзначити, що в багатьох малих країнах цей показник значно перевищує середні значення (у різних острівних державах, так зокрема, туризм забезпечує більш ніж 50% ВВП, а саме, в Антигуа – 58%, на Бермудських островах – 35%, Багамських островах – 52%). У 2021 р. туристичний сектор створив 6,1% світового ВВП, у 2020 р. – 5,5%, у 2019 р. – 10,4% (WTTC, 2022).

За даними Звіту Всесвітньої ради з туризму та подорожей (WTTC) у ВВП України частка туристичної галузі у 2021 р. є на 8% вищою за показник 2020 р. В цілому, у 2019 р. частка безпосередньо туризму у ВВП склала 6,3%, у 2020 р. – 3,6%, у 2021 р. – 4,4%. Однак, вітчизняна статистика демонструє не настільки втішну тенденцію (WTTC, 2022).

За 2021 р. до бюджету громад надійшли 244 млн. грн. туристичного збору, що на 86,8% більше за показник 2020 р. (130,6 млн. грн.) та на 20% вищий за аналогічний показник 2019 р. (196 млн. грн.).

До лідерів за сплатою туристичного збору увійшли м. Київ та 4 області. Столиця України поповнила бюджет на 68 млн. грн., Одеська область заробила 26,8 млн. грн., Львівська – 23 млн. грн., Київська – 15,3 млн. грн., Закарпатська область – 11,7 млн. грн. (Державне агентство розвитку туризму, 2021).

Внесок туризму в сукупну пропозицію товарів і послуг в рамках національної економіки за період 2018 – 2020 рр. розглядається в декількох аспектах – як сума валової доданої вартості в основних цінах за кожним видом економічної діяльності в галузях туризму незалежно від того, якою мірою виробничий процес спеціалізований на випуску туристичних продуктів, та як різниця між випуском товарів і послуг в основних цінах, які можуть застосовуватися до туризму, і пов'язаним з туризмом проміжним споживанням, за видами економічної діяльності галузей туризму та інших секторів. За першим підходом частка туризму у ВВП склала 11,6%, 12,62% та

12,6% відповідно у 2018-2020 рр. За другим підходом частка туризму у ВВП склала 4,9%, 4,92% та 3,91% відповідно. За три роки валова додана вартість, створена безпосередньо в туризмі зменшилась на 8624,46 млн. грн. (4,96%), хоча додана вартість в галузях туризму зросла на 29,68% (Національна туристична організація України, 2021, 205).

У 2019 році подорожі та туризм були одним із найбільших секторів у світі, на нього припадало 10,4% світового ВВП (9,2 трильйона доларів США), 10,6% усіх робочих місць (334 мільйони осіб) і було відповідальним за створення 1 із 4 всіх нових робочих місць у всьому світі. Внесок індустрії туризму у світовий ВВП 2020 р. знизилася до 5.5%. Економічний внесок туризму в 2021 р. (у прямому валовому внутрішньому продукті туризму) оцінюється в 1,9 трлн. дол. США, що на 1,6 трлн. дол. США вище ніж у 2020 р. (Рибчук, Журба, Заблоцька, 2022)

Вагомим є значення галузі для забезпечення робочими місцями, адже саме в туризмі, відповідно до звітів Всесвітньої ради з туризму та подорожей, 7,1% зайнятих в Україні у 2021 р. (2019 р. – 6,9%, 2020 р. – 6 %) (WTTC, 2022).

Втрати туристичної галузі України через пандемію склали близько 60 млрд. грн. Відновлення галузі до рівня 2019 р. очікувалось експертами не раніше 2023 р., а в деяких країнах відновлення очікується лише з 2024 р. (Світова організація туризму, 2021). Проте, 2022 р. вніс свої корективи у світовий порядок. Туристичний сектор України тримається на рівні 30% довоєнних потужностей, тримаючись за рахунок основного орієнтуру на внутрішній туризм у відносно безпечних регіонах.

Туристична галузь ще в умовах пандемії потребувала державної підтримки та адаптації до умов обмеженого переміщення туристів. У період пандемії адаптація проявлялась у переорієнтації на внутрішній туризм та розширенні спектру послуг туристичних компаній. В умовах військового часу розвиток туризму говорити неможливо. Однак, місця визначних історичних подій завжди притягували до себе людей. Крім того, в Україні має офіційно з'явитись такий вид туризму, як екстремальний, адже близько 29% території країни буде ще тривалий час привабливою для туристів-сталкерів (як

Чорнобильська зона). Маємо надію, що Україна стане туристичним магнітом і внесок туристичної галузі у ВВП держави навіть перевищить колишні показники. А поки цей час наближається, туристична галузь, як і багато інших, активно працює: надає підтримку біженцям, організовує їхнє пересування, евакуацію людей з особливо небезпечних територій нашої країни, забезпечує роботу волонтерського фронту, розробляє маршрути зовнішніх поїздок для жінок з дітьми.

Враховуючи складні умови останнього часу для розвитку туризму в Україні, можемо зазначити наявність перспектив, які можуть бути реалізовані після закінчення війни. Перспективними є розвиток внутрішнього туризму, активізація вхідного потоку туристів із зарубіжних країн для глибшого знайомства з історією та культурою України. Розвиток зеленого та агро-туризму в Україні залишається в пріоритеті. Останнім часом активізувалось поєднання роботи, навчання та туризму, поєднання бізнес-поїздок та відпочинку, що може стати додатковим напрямом розвитку в мирних умовах.

За умов продовження реалізації державних програм, які були розпочаті до лютого 2022 р., післявоєнного відновлення інфраструктури, гарантування безпеки туристам, сектор туризму може стати додатковою рушійною силою макроекономічного розвитку України. Конкуренцію промисловості туризм, звісно, не складе, але дозволить розширити доходну базу та диверсифікувати та підсилити економіку, в тому числі за рахунок створення нових робочих місць.

3.3 Електронні послуги для бізнесу в умовах цифровізації та прозорості суспільних відносин

Цифровізація та прозорість є відносно новими явищами в економіці, проте мають досить високі темпи розвитку та поширення. За рахунок постійного розвитку суспільних відносин у різних сферах впливу вони потребують додаткового підкріплення для своєї ефективності. Цифровізація та прозорість утворюють такий собі «тандем», який сприяє

цьому та дає можливість використовувати все більш зручні та корисні платформи.

Транспарентність, можна визначити як прозорість та доступ до чогось. З огляду на поширення цього принципу в економіці, найбільший акцент транспарентність робить на поширенні та доступу до інформації підприємства відносно всіх можливих рівнів його функціонування. Сюди ж можна залучити і взаємодію з клієнтом, інформаційну підтримку в разі виникнення питань та інформування стосовно основних подій, що з ним пов'язані. Також це стосується взаємодії суб'єкта господарювання з потенційними інвесторами, партнерами та державою. Транспарентність відкриває основну інформацію для будь-якої зацікавленої особи, що дає можливість проаналізувати діяльність обраного підприємства та зробити власні висновки. При цьому, цей фактор багато в чому сприяє боротьбі з корупцією за рахунок, як вже зазначалось, публічності та доступності інформації. До форм транспарентності сьогодні можна віднести: ведення звітності та подання її до уповноважених контролюючих органів, ведення соціальних мереж підприємством, відкриття пунктів інформування онлайн чи офлайн тощо. Хоч такий принцип роботи і є відносно новим, проте вже сьогодні закріпився для світової спільноти як один з основних для сучасного ведення бізнесу.

Якщо розглядати транспарентність як складову економічного аспекту, то проявляється вона у якості доступу до необхідної інформації, абсолютної відкритості суб'єктів господарювання щодо ведення економічної діяльності. Так можна характеризувати діяльність держави, представників великого, середнього або малого бізнесу. Тобто через транспарентність будь-яким особам всередині компанії, або зовні, дається можливість отримати необхідну інформацію для проведення аналізу та формування оцінки стосовно тих чи інших процесів, що стосуються цієї установи (Amiri et al, 2017).

На основі проаналізованих джерел, ми можемо сформувати власне бачення поняття транспарентності в економічному сегменті. Транспарентність в економіці – це принцип функціонування суб'єкта господарювання (держави тощо), за

яким він виконує свою роботу максимально відкрито та прозоро, що дозволяє будь-якій зацікавленій особі або стороні безперешкодно отримати необхідну публічну інформацію, що не нашкодить функціонуванню підприємства.

Економічна теорія розглядає чинник транспарентності в прояві впливу на транзакції і формування поведінки всіх учасників ринку за умови більш асиметричного доступу до необхідної інформації. Можна погодитися з тим, що такий фактор дає можливість формувати основні засади конкуренції на ринках різних рівнів, за рахунок чого формується єдиний механізм взаємодії між підприємствами, а також підприємствами та державою (Яковченко, 2018).

Загалом, можна сказати, що транспарентність представляє собою досить серйозний спосіб у боротьбі з корупцією та її поширенням на різних рівнях. Прозора та відкрита система дає можливість приховувати менше даних, які можна підробити, або вплинути на них іншим чином. Корупція присутня в усіх країнах, проте її поширення та вплив на функціонування держави більше залежить від обраної політики та відкритості до її громадян. Сьогодні найбільш точним показником рівня корупції є Індекс сприйняття корупції (CPI), що дає можливість аналізувати позицію держав до корупції, її прояви в роботі як органів державної влади, так і суб'єктів господарювання (рис.3.3).

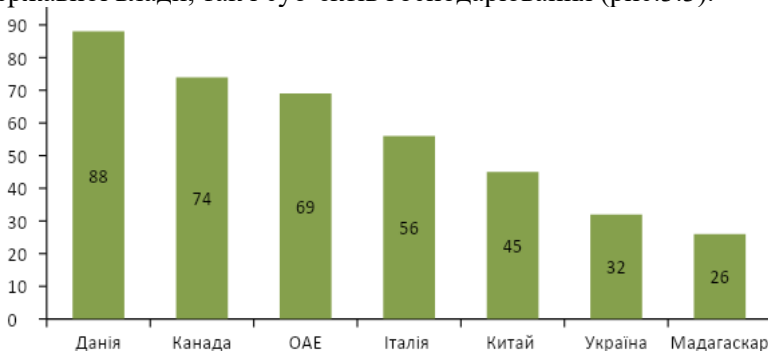

Рисунок 3.3 – Індекс сприйняття корупції вибраних країн за 2021 рік

Джерело: *Corruption (2021)*

Якщо говорити про Україну, то, як видно, станом на 2021 індекс сприйняття корупції склав 32, хоча в минулому році був 33. Загалом, за останні 10 років Україна має досить повільну, проте помітну позитивну динаміку, яка фактично дає можливість проаналізувати користь та динаміку реформ всередині країни, зміни моральних установок та розвиток суспільства (рис. 3.4). Найгірший показник за минуле десятиріччя припав на 2013 рік.

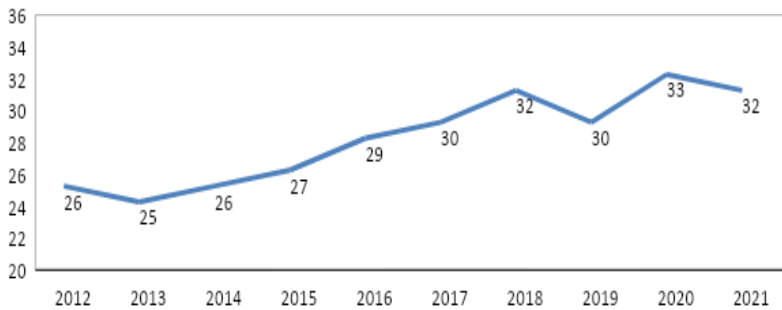

Рисунок 3.4 – Індекс сприйняття корупції в Україні
Джерело: *Corruption (2021)*

Завдяки появі цифровізації, транспарентність стала більш доступною для всіх сфер суспільного життя, у тому числі, і для бізнесу на ринку електронних послуг. За рахунок цього тепер стали доступними приклади впливу цифровізації на ведення бізнесу та прояви в ньому транспарентності як з боку переваг, так і потенційних недоліків. Загалом, їх об'єднує значення інформації як центрального об'єкта, навколо якого відбуваються ті чи інші дії. Якщо цифровізація покликана обробляти, поширювати та використовувати якусь інформацію, то транспарентність має на меті підтримку її публічності в тих межах, що передбачені законодавством або іншими чітко визначеними правилами як на рівні держави, так і представника малого бізнесу. В результаті разом вони відкривають більш широкі грані на ринках електронних послуг для представників бізнесу різних рівнів.

Найбільшим проявом впливу як цифровізації, так і транспарентності для бізнесу будь-якого рівня стало переведення

його відносин з державою в електронну площину. Це значно спрощує ведення необхідного обліку та статистики, дає можливість більш ефективно використовувати ресурси у спрощеній формі, що займає набагато менше часу та зусиль. Сюди також варто додати співпрацю суб'єктів господарювання з офісами-представництвами різноманітних соціальних мереж, через які можливе просування, замовлення реклами та зв'язок як з клієнтом, так і з посередником у цих відносинах (платформа соціальної мережі).

Мельник Ю.М. розглядає наступні напрями транспарентності відносно інформаційно-аналітичної діяльності:

- подальший розвиток інформаційно-аналітичної системи всередині усіх доступних галузей;
- формування та підтримка комунікаційних зв'язків як у горизонтальній, так і у вертикальній спрямованості;
- аналіз та підбір основних джерел для отримання аналітичної інформації;
- збір, накопичення необхідної аналітичної інформації та подальша оцінка її достовірності, повноти та зрозумілості;
- оцінка аналітичної інформації, виявлення потенційних тенденцій;
- формування стратегічних прогнозів щодо подальшого розвитку галузі в контексті отриманої інформації;
- пошук та дослідження альтернативних рішень для розвитку галузі;
- розгляд та прийняття конкретних стратегічних рішень з найвищим рівнем ефективності відносно розвитку промисловості (Мельник, 2018).

Таке формування основних напрямів транспарентності можна використовувати у будь-якій доступній діяльності, оскільки дозволяє розумно структурувати та використовувати інформацію для прийняття рішень, що сприяють подальшому розвитку підприємства як всередині обраної галузі, так і на інших ринках.

Прозорість та відкритість інформації компанії є важливим аспектом бізнес-середовища, оскільки вона стимулює інвестиції

та може знизити трансакційні витрати. Коли корпоративна інформація стає доступною для громадськості, інвестори можуть приймати обґрунтовані рішення, вирішуючи, з ким вести бізнес, а клієнти та постачальники можуть отримати відповідну інформацію про постачальників послуг і конкурентів (Fantoni and Meunier, 2021).

Транспарентність також підтримується Світовою організацією торгівлі та розглядається як одна з підтримуючих платформ для ефективного та корисного функціонування досить багатосторонньої та багаторівневої системи торгівлі. СОТ активно залучає використання функціоналу транспарентності в світову економічну спільноту, підтримуючи розвиток необхідних для цього механізмів та внесення їх до своїх основних нормативних актів.

Цифрові трансформації та спрощення багатьох систем багато в чому полегшують роботу бізнесу в напрямку реклами та просування, оскільки дають все більше можливостей та форматів для цього. За рахунок відкриття нових майданчиків, великої кількості користувачів та постійної спрощеності реєстрації все більше представників бізнесу переходять в Інтернет площину. Як показує статистика, електронна комерція поступово стає основним способом для отримання товарів або послуг на всьому ринку. Достеменно неможливо порахувати, скільки відкрилось нових стартапів в Інтернеті, проте можна прослідкувати, наскільки підвищились продажі в мережі Інтернет. Так, у 2021 році електронна комерція досягла показника в 4,9 трильйони доларів (рис. 3.5).

Такі показники досить легко, знов таки, пояснити через призму застосування цифровізації та транспарентності. Оскільки діджиталізація зараз проринкла на всі ринки, то потенційних клієнтів у будь-якого представника бізнесу стає все більше. Правильне використання нових технологій та доступ до інформації про продукт, виробника, його користь та інші характеристики дозволить обрати клієнту саме те, що він хоче в найбільш короткий термін як з додатковими консультаціями, так і без них. На нашу думку, показники продажів в мережі Інтернет

продовжить свій ріст, адже кожного дня користувачів стає все більше, а попит на товари в такому простому доступі також росте.

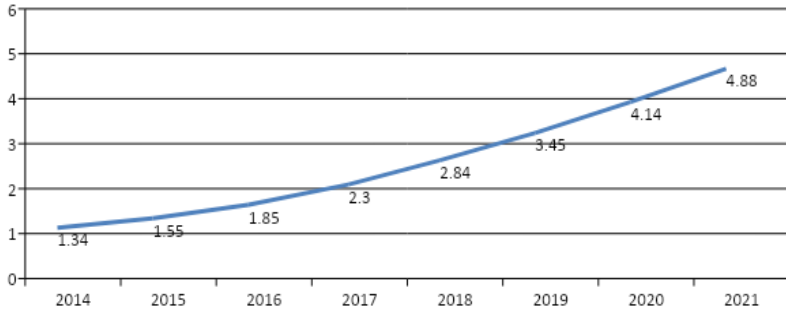

Рисунок 3.5 – Світові обсяги е-комерції (трлн. дол. США)
Джерело: *Online (2022)*

Діджиталізація багато в чому стала революційною для бізнесу, адже змогла перевести більшість процесів в дистанційний формат. Окрім управління, цифровізацію можна використовувати у напрямі розвитку великої кількості додаткових процесів: відстеження, шифрування, безпека, володіння тощо (Goundar, 2021). Це і є привабливим для обох сторін, клієнта та продавця, адже можна пропустити багато непотрібних етапів.

Дедалі частіше для цього використовують поняття «Е-послуга», яка може мати будь-який характер, залежно від обраної сфери діяльності. За даними групи науковців, «виникаюча парадигма електронних послуг (електронних послуг) обіцяє надати розподіленим обчисленням і сервісам гнучкість, яку надає Інтернет для спільного використання інформації». Вони стверджують, що «за останні кілька років спостерігається вибух активності навколо електронних послуг, електронної комерції, науки та телекомунікацій». Також вони вказують на те, що «фундаментальна мета електронних сервісів зрозуміла: мати набір програмних сервісів, що знаходяться в мережі, доступних за допомогою стандартизованих протоколів, чия функціональність може бути автоматично виявлена та

інтегрована в програми або створена для формування більш складних послуг» (Hull et al, 2003).

На основі цього умовно електронний майданчик можна розділити на декілька галузей, які найчастіше мають попит як серед користувачів, так і серед представників бізнесу: е-комерція, е-бізнес, е-навчання, е-урядування, е-здоров'я тощо.

Ринок електронних послуг кожного дня розширюється, стає більш вагомим та знаходить застосування до майже кожного етапу ведення бізнесу. За рахунок активного використання прозорості як основного принципу функціонування сучасного бізнесу, на наш погляд, і відбувається такий стрімкий розвиток. У даному випадку прозорість відображається через обмін необхідною інформацією, наприклад, між користувачем електронних послуг та їх розробником. Так розробник може запросити певні дані компанії для відстеження її роботи в рамках використання програмного забезпечення, додатку тощо та проаналізувати її ефективність, знайти помилки або найменш запитувані функції.

Також цифрова прозорість забезпечує повну видимість технологій, процесів, систем і всього в цифровій сфері, що активно використовується (Complete, 2021). За рахунок цього у надавача послуг або продукту з'являється можливість отримувати відгуки щодо своєї роботи, покращувати її та піднімати власну конкурентоспроможність на ринку. Саме це сприяє розвитку сфери, появі нових застосунків та програм. Наприклад, на одному з майданчиків додатків для смартфонів AppStore додатки для бізнесу займають друге місце по кількості серед всіх додатків у першій чверті 2022 року (рис. 3.6).

Це є досить показовим прикладом того, наскільки важливим є вчасний обмін інформацією в контексті подальшої розробки та розвитку ринку електронних послуг для всіх представників бізнесу. Звичайно, роль держави у таких форматах також є ваговою, оскільки саме вона в особі уряду сприяє укріпленню позитивного клімату співпраці з бізнесом. Це стосується розвитку цифрового врядування, яке може включати в себе різноманітні функції та послуги, які необхідні як фізичним, так і юридичним особам.

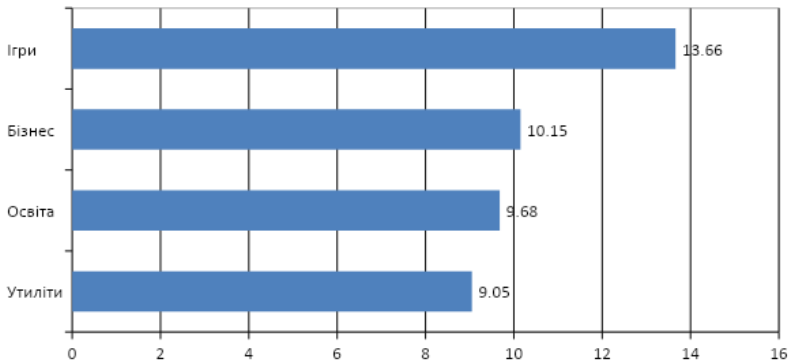

Рисунок 3.6 – Найпопулярніші категорії Apple App Store станом на 1 квартал 2022 року за часткою доступних програм
Джерело: Most (2022)

Світовий банк, у свою чергу, визначає електронне врядування як використання державними органами інформаційних технологій, таких як глобальна мережа, Інтернет та мобільні комп'ютери, які мають можливість трансформувати відносини з громадянами, бізнесом та іншими видами діяльності уряду (Sami and Mohd, 2012).

Тож, цифровізація та прозорість сьогодні багато в чому є домінуючими факторами розвитку бізнесу та сприяють також поширенню ринків доступних електронних послуг для різних сфер підприємництва. Їх вплив є досить значним з огляду на різні умови: конкурентоспроможність, кількість та якість програмного забезпечення, додатків та інших програм, що сприяють розвитку бізнесу. На нашу думку, цифровізація разом з прозорістю допомогли вивести взаємодію держави і бізнесу, бізнесу з клієнтом та своїми партнерами на новий рівень через доступ е-комерції, е-бізнесу та інших сфер суспільного життя. Активне поширення цифровізації тут зіграло на руку великою кількістю розробок та застосувань, а прозорості – отриманням та поширенням необхідної інформації, збором аналітичних даних та формування конкурентоспроможності на базі відгуків користувачів. Разом ці два функціонали утворили

дієву систему, в якій інформація стала пріоритетною для всіх сторін, які взаємодіють на рівні ринку електронних послуг та їх користувачів.

3.4 Маркетинг альтернативних джерел енергії

Майже усі люди звикли використовувати традиційні джерела енергії, такі як: природний газ, нафта, які через деякий час можуть бути повністю вичерпані. При цьому, їх видобуток, а потім переробка не є екологічними. Тому, щоб уникнути критичних ситуацій, люди в Україні та світі почали переходити до використання альтернативних джерел енергії.

Альтернативні джерела енергії розглядаються у контексті поновлюваних джерел, до яких відносять енергію сонячного випромінювання, вітру, морів, річок, біомаси, теплоти Землі, вторинні енергетичні ресурси, які існують постійно або виникають періодично у довкіллі (Chygyrn, Bilan, Kwilinski, 2020).

Відновлювальні джерела енергії – це невикопні джерела енергії, які постійно існують або періодично з'являються в навколишньому природному середовищі такі як енергія сонця, вітру, геотермальна, аеротермальна, гідротермальна, енергія хвиль та припливів, гідроенергія, енергія біомаси, газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, біогазів (State Energy Efficiency Agency of Ukraine, 2022). Вони мають багато переваг і перш за все – невичерпність та відсутність шкідливих викидів, також дешевизна. Однак, альтернативні джерела енергії дуже залежать від змін клімату та рельєфу, адже вони можуть ускладнювати використання енергію сонця, припливів, вітру тощо.

Через забезпечення світлого майбутнього людства, країни світу почали перебудовувати структури економік та переходити до енерго-, матеріало- та працеозаощаджуючих технологій. Україна не є виключенням. Український ринок відновлюваних джерел енергії набирає все більшого значення особливо у зв'язку з різким зростанням цін на газ та

запровадженням “зеленого” тарифу у 2009 році (Prokopenko, 2015).

Розглянемо структуру виробництва електроенергії України, щоб дослідити частку використання альтернативних джерел енергії (табл.3.1).

Таблиця 3.1 – Структура виробництва електроенергії України за 2020-2021 рр.

Виробіток електроенергії	2020, %	2021, %
ТЕС та ТЕЦ	32,9	29,6
ГЕС та ГАЕС	4,9	8
АЕС	53,6	54
ВДЕ	7,3	7,3
Інші	1,3	1,1

Джерело: сформовано на основі Ministry of Energy (2022)

З вищеподаної таблиці можна зробити висновок, що найбільший відсоток електроенергії виробляється на АЕС, що є традиційним для України – у середньому за два роки 53,8%. Проте, дані станції є найбільш небезпечними та працевитратними. ГЕС та ГАЕС виробляє у середньому 6,45% електроенергії, відновлювальні джерела енергії виробляли однаково у 2020 та 2021 році по 7,3%, що є дійсно непоганим результатом, враховуючи економічно-політичну кризу та низький рівень економіки України.

На початок 2022 року встановлена потужність відновлювальної енергетики України сукупно склала 9,5 ГВт, а обсяг інвестицій у галузь сягнув \$12 млрд. Ймовірно, темпи її розвитку й надалі росли б, аби не «сусідське» вторгнення. Через війну половина об'єктів ВДЕ перебуває під загрозою повної або часткової руйнації – в областях, де тривають активні бойові дії, перебуває 47% встановленої потужності електростанцій на відновлюваних джерелах енергії (Ukrinform, 2021).

Згідно з українською енергетичною стратегією (2013) до 2030 р. частку альтернативної енергетики на загальному енергобалансі країни буде доведено до 20 %. Основними та

найбільш ефективними напрямками відновлюваної енергетики в Україні є (Chygrin, Krasnyak, 2015): вітроенергетика, сонячна енергетика, біоенергетика, гідроенергетика, геотермальна енергетика.

В Україні найбільш перспективним для розвитку альтернативної енергетики є регіон Причорномор'я. Це пов'язано, у першу чергу, з використанням ресурсів вітру, сонця, енергії біомаси та геотермальної енергії (Chygrin, Krasnyak, 2015).

У приморських регіонах середньорічна швидкість вітру перевищує 5 м/с, що робить ці регіони найбільш ефективними з точки зору використання енергії вітру. Для спорудження ВЕС на морських платформах може бути використана практично вся площа Азовського моря, а в Чорному морі лише в Одеській області є можливість розмістити ВЕС установленною потужністю до 20 тис. кВт. Сьогодні в Україні працює шість вітрових електростанцій, більшість яких розташована в причорноморських регіонах: Аджигольська, Асканієвська, Донузлавська, Новоазовська, Лакська ВЕС. Їхня загальна потужність, що генерується, становить більше 70 МВт. Потенціал геліоенергетики в причорноморських регіонах – близько 1400 кВт год/м², що знаходиться на одному рівні з країнами, які активно використовують сонячну енергію (США, Німеччина, Швеція тощо), і дає можливість зекономити щорічно близько 2,5 млн т умовного палива. Слід зазначити, що середньорічний потенціал сонячної енергії в Україні (1235 кВт год/м) є достатньо високим і набагато вищим ніж, наприклад, у Німеччині – 1000 кВт год/м, Польщі – 1080 кВт год/м (National Institute of Strategic Studies, 2010).

Проте, економічно-політична нестабільність в країні, недосконала законодавча база, слабка судова система, боязнь рейдерських захоплень, не дають можливості залучати значні іноземні інвестиції в даний сектор, що є важливою складовою розвитку альтернативної енергетики в Україні (Chygryn, Artyukhova, Vasylyna, 2020).

Розглянемо нижче динаміку долі енергії зі відновлювальних джерел, яка виробляється у країнах Європейського Союзу (27 країн станом на 2020 рік) з 2011 по 2020 роки (рис. 3.7).

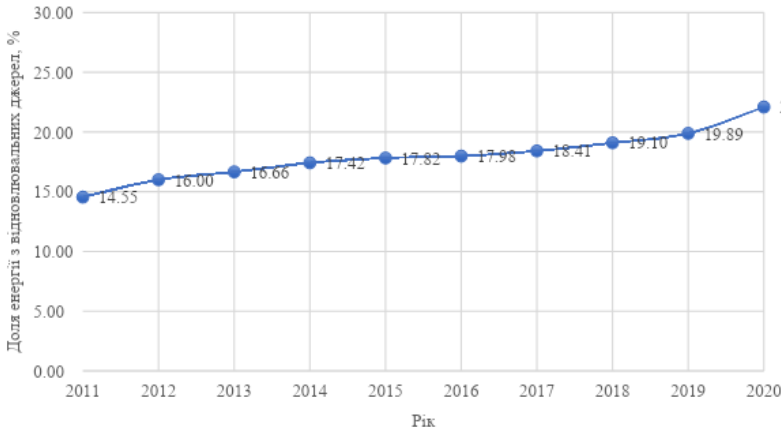

Рисунок 3.7 – Динаміка долі енергії, яка виробляється відновлювальними джерелами енергії ЄС, 2011-2020 рр.
Джерело: сформовано на основі Eurostat (2022)

З рисунку 3.7 можна зробити висновок, що частка енергії, яка виробляється ВДЕ у країнах Європейського Союзу має тенденцію зростання. Найменший відсоток був у 2011 році – 14,55 %, найбільший у 2020 році – 22,09 %. Причиною цього є розвиток технологій та збільшення інвестицій у сектор альтернативних джерел енергії. Усього на Європейський союз припало 22,1% виробництва енергії з відновлювальних джерел.

Локомотивами, що тягнуть Європу в нову еру відновлюваної енергетики, є скандинавські держави – Швеція (60,1%), Фінляндія (43,8%) і Данія (31,6%) (дані за 2020 рік). Завдяки урядовим програмам підтримки, ці невеликі північні країни мають сильні позиції на глобальному ринку енергетичних інновацій. І крім очевидних переваг від переходу на поновлювані джерела – енергетичної незалежності та поліпшення екології – вони отримують чималі доходи від експорту технологій і

обладнання. Також вищеперелічені три країни є лідерами у певних сферах:

- Швеція – чемпіон ЄС з переходу на відновлювальну енергію;
- Фінляндія – лідер із виробництва енергії з лісової біомаси;
- Данія – рекордсмен з виробництва вітрової енергії на душу населення (Global Energy Review, 2021).

На рисунку 3.8 представлено лідерів та частку виробництва електроенергії з відновлюваних джерел 2021 рр. технологіями, країнами та регіонами, які вимірюються в ТВтч (тераватт-час).

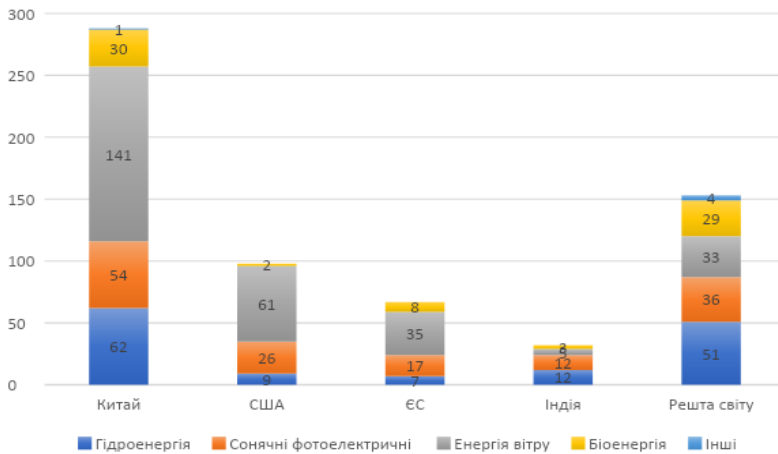

Рисунок 3.8 – Частка виробництва електроенергії з відновлюваних джерел технологіями, країнами та регіонами 2021 рр., ТВтч (Chygrin, Lyulov, Pimonenko, 2020)

Можна зробити висновок, що у 2021 році виробництво електроенергії з відновлюваних джерел збільшилось більш, ніж на 8% порівняно з 2020 роком і досягнуло 8300 ТВтч, що стало найшвидшим річним зростанням з 1970-х років. Сонячні фотоелектричні та вітрові установки забезпечили дві третини зростання відновлюваних джерел енергії. Тільки на Китай має припало майже половина глобального приросту електроенергії з відновлюваних джерел у 2021 році, за ним йдуть США, Європейський Союз та Індія (Chygryn, Lyulyova, Saenko, 2020).

Також розглянемо на рис. 3.9 збільшення виробництва електроенергії з поновлюваних джерел за технологіями, 2019–2020 та 2020–2021 роки.

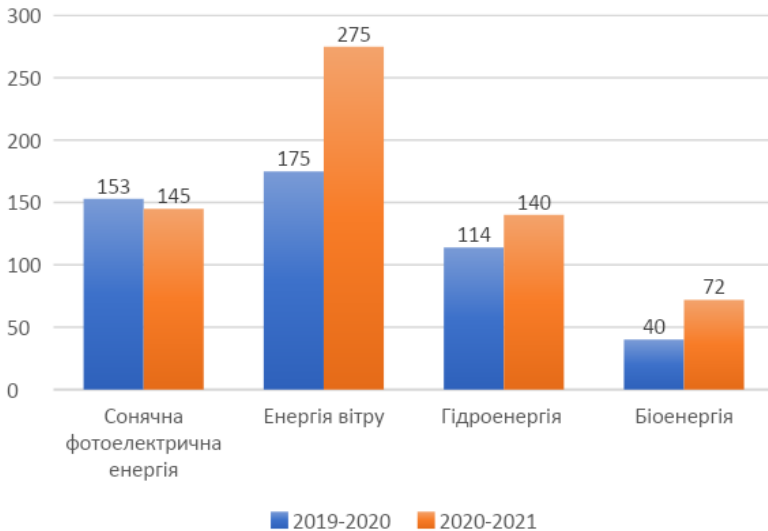

Рисунок 3.9 – Збільшення виробництва електроенергії з поновлюваних джерел за технологіями, 2019–2020 та 2020–2021 роки, ТВтч (Global Energy Review, 2021)

З рисунку 3.9 можна зробити висновок про річний приріст виробництва електроенергії відновлювальними джерелами, який представлено у табл. 3.2.

З рисунку 3.9 та таблиці 3.2 можна зробити висновок, що найбільший приріст виробництва енергії відновлювальними джерелами спостерігається у вітроенергетиці — 275 ТВтч, або майже на 17%, що значно перевищує рівень 2020 року. Крайні терміни політики в Китаї та США висунули розробникам ввести рекордний обсяг потужностей у кінці четвертого кварталу 2020 р., що привело до помітного збільшення вироблення електроенергії вже з перших двох місяців 2021 р. В 2021 році Китай згенерував 600 ТВтч, а США - 400 ТВтч, що разом становить більше половини світової вітрової енергії (Global

Energy Review, 2021). Найменший приріст спостерігається у гідроенергетиці – по 3% у 2020 та 2021 році.

Таблиця 3.2 – Річний приріст світового виробництва електроенергії відновлювальними джерелами, 2019-2020 та 2020-21 роки

Роки	Сонячна фотоелектрична енергія	Енергія вітру	Гідроенергія	Біоенергія
2019-2020	23%	12%	3%	6%
2020-2021	18%	17%	3%	10%

Джерело: сформовано на основі Global Energy Review (2021)

З вищеподаних досліджень можна зробити висновок, що відбувається інноваційний розвиток сектору енергетики, а саме альтернативної енергетики як в світі, так і в Україні. Проте, при впровадженні таких інноваційних досліджень актуальним є дослідження з визначення особливостей маркетингових аспектів.

Маркетинг альтернативних джерел енергії необхідно розглядати як комплексний підхід, що передбачає всебічне вивчення та прогнозування ринку, попиту та потреб споживачів (Чигрин, Люльов, Пімоненко, 2020). Це активна діяльність на ринку електроенергії та енергетичних послуг, підвищення конкурентоспроможності на ринку, підтримка стійкого фінансового положення, швидка адаптація до змін у зовнішньому середовищі, мінімізація ризиків під час обґрунтування інвестиційних рішень на зниження витрат (Chygyryn, Lyulyova, Saenko, 2020)

Українська асоціація відновлювальної енергетики (2022) розробила свій стратегічний розвиток, а саме: визначила завдання та шляхи їх розв'язання. У таблиці 3.3 систематизовано дану інформацію.

Таблиця 3.3 – Стратегічний розвиток Української асоціації відновлювальної енергетики

Завдання	Шляхи вирішення
1. Просування відновлюваної енергетики в Україні	<ul style="list-style-type: none"> – сприяння збільшенню частки відновлюваної енергетики в енергетичному балансі України; – інтеграція України у світовий тренд переорієнтації енергетики на використання відновлюваних джерел енергії; – розвиток відновлюваної енергетики як інноваційної складової національної економіки, що сприяє поліпшенню соціально-економічних показників розвитку країни.
2. Популяризація відновлюваної енергетики	<ul style="list-style-type: none"> – підвищення інформованості населення та представників бізнесу про об'єктивні переваги використання для енергогенерації відновлюваних джерел енергії, – збір, аналіз та поширення інформації про фінансову привабливість сектора ВДЕ, ефективність таких технологій енергогенерації, потенціал використання ВДЕ, досвід і приклади розвинених країн світу; – привернення уваги до соціальної значущості проєктів з відновлюваної енергетики, довгострокових позитивних ефектів використання відновлюваних джерел енергії, – нейтралізація негативу в інформаційному полі.
3. Залучення приватних домогосподарств у сферу застосування відновлюваних джерел енергії	<ul style="list-style-type: none"> – аналіз проблем практичного застосування державного механізму стимулювання виробництва електричної енергії з відновлюваних джерел енергії генеруючими установками приватних домогосподарств та пошуку шляхів їх усунення; – розробка «дорожніх карт» для приватних домогосподарств; – вдосконалення законодавства, пов'язаного з ефективною реалізацією права домогосподарства на реалізацію електроенергії за «зеленим» тарифом.

Продовження таблиці 3.3

Завдання	Шляхи вирішення
4. Сприяння підвищенню інвестиційної привабливості та збільшення кількості інвестиційних можливостей в секторі ВДЕ	<ul style="list-style-type: none"> – залучення інвесторів, фінансових та громадських організацій до співпраці та консолідації зусиль, зважаючи на необхідність подолання залежності вітчизняної енергетики від викопних видів палива, переорієнтації її на екологічно безпечну і безпаливну відновлювану енергетику; – пошук можливості спрощення реалізації проектів відновлюваної генерації; – побудова партнерських, взаємовигідних відносин з та між гравцями ринку відновлюваної енергетики.
5. Створення ефективного майданчика для обміну думками та технологічними рішеннями, формування консенсусу учасників ринку з ключових питань його розвитку	<ul style="list-style-type: none"> – захист інтересів інвесторів - учасників Асоціації; – забезпечення інформаційної підтримки з питань розвитку технологій, тенденцій розвитку галузі в цілому.

Джерело: сформовано на основі (Українська асоціація відновлюваної енергетики, 2022)

З таблиці 3.3 можна зробити висновок, що стратегічний розвиток Української асоціації відновлювальної енергетики підпорядковується меті – розвитку відновлювальної енергетики України, створення сприятливих умов для ведення бізнесу у даній сфері та максимальна популяризація використання технологій альтернативної енергетики.

Нижче, у таблиці 3.4, представлені успішні кейси великих компанії України, які екологізували своє виробництво перевівши його частково на споживання енергії з альтернативних джерел.

Можна зробити висновок, що ринок альтернативної енергетики України має достатньо успішних кейсів. Проте, щоб залучати більше іноземних інвестицій та виховувати майбутнє покоління, яке буде використовувати відновлювальні джерела енергії, необхідно впроваджувати маркетингові підходи.

Таблиця 3.4 – Успішні кейси великих компаній України, які перейшли на часткове споживання з альтернативних джерел енергії

Компанія	Кейс
«Helios Strategia»	Компанія реалізує проекти сонячної енергетики та забезпечує повний цикл послуг. Основна частина проектів була виконана на підприємствах для знищення викидів, адже це одне з найкращих рішень для зниження витрат на електроенергію. Такі проекти окуповуються через близько 5-8 років.
ДТЕК ВДЕ	Підприємство активно проводить моніторинг птахів, рукокрилих та рослинності на площадках вітроелектростанцій і в буферних зонах площадок. В рамках моніторингу у них є понад 10-річний досвід у співпраці з науковою організацією, яка постійно вдосконалює свою базу та використовує новітні технології. В результаті вони мають чіткі дані про дію вітроелектростанцій на довкілля.
«КРІГЕР ЕНЕРГІЯ»	Компанія за період 20 років побудувала близько 3 тисяч проектів на відновлювальних джерелах енергії в Україні та близько 100 в європейських країнах. Їх основні задачі - це ефективне використання аграрної біомаси, відходів деревообробки та інше. Компанія активно підвищує власну енергоефективність: вони мають енергоефективне освітлення та електроавтомобілі. Товариство реалізувало проєкт утилізації медичних відходів з рекуперацією тепла і сучасним очищенням димових газів.
«Clear Energy»	В 2015 році «Clear Energy» почали виробляти електричну енергію з біомаси. У них також є станція, яка виробляє електричну і теплову енергію з газифікаторів, які вони самі виробляють. На виході компанія має синтез газ, який йде в газопоршневий двигун, а далі виробляється електрична енергія і з подушки двигуна забирається теплова енергія, яку вони дають на 25% дешевше.

Продовження таблиці 3.4

Компанія	Кейс
«EDS Engineering»	Компанія будує об'єкти відновлюваної енергетики виключно на землях, непридатних для ведення сільського господарства. До прикладу, вони збудували СЕС на 10 МВт у селищі Маків на землях, які раніше використовувалися для перероблення цукрового буряка та у Харківській області – на заболоченій місцевості. Тобто вони свідомо йдуть на додаткові затрати із вирівнювання рельєфу та очищення землі, тримаючи в голові екоспрямовану ідеологію. Після будівництва вони організували збір, сортування та передачу близько 95% будівельних відходів.

Джерело: сформовано на основі ECOBUSINESS Group (2021)

До методів комунікації енергетичного підприємства відносять: рекламу, заходи зі стимулювання збуту продукції, персональні продажі, мерчандайзинг, SMM-заходи, PR тощо. Їх необхідно впроваджувати комплексно, а орієнтуватися не лише на дорослих, але й дітей (Чигрин, Люльов, Пімоненко, Косторнова, 2020).

Наприклад, діткам молодшої та середньої школи можна проводити конкурси, уроки та презентації, щоб вони з дитинства розуміли важливість використання відновлювальних джерел енергії (Чигрин, Пімоненко, Люльов, 2018). Дітям старшої школи та студентам можна влаштовувати екскурсії а стажування на енергетичні підприємства. Вони є потенційними працівниками даних компаній і зможуть розширити свій кругозір у даній сфері.

Не менш важливою є соціальна реклама. Необхідно створювати відеоролики, брошури, білборди тощо, у яких буде показано важливість для навколишнього середовища та розвитку людства, використання сонячної, гідроенергії, енергії води тощо (Chygryn, Pimonenko, Lyulyov, 2019).

Компанії, які займаються виробництвом інноваційних технологій енергетики та які впроваджують на своїх

підприємствах виробництво енергії з альтернативних джерел, необхідно влаштовувати семінари, виставки. Це буде цікавим для дорослих людей та дасть поштовх до розмірковувань щодо збереження планети Земля.

Енергетична індустрія наповнена текстовими описами продуктів та щільними інформаційними листами, які практично неможливо зрозуміти звичайному споживачеві. І навіть коли організації хочуть використовувати інші форми маркетингу, багато хто з них лякається процесу юридичної перевірки, не мають досвіду або часу для створення високоякісного контенту або не можуть повністю зрозуміти своїх клієнтів (Mlaabdal, Chygryn, Kwilinski, Muzychuk, Akimov, 2021).

Але контент-маркетинг може допомогти енергетичним компаніям більш ефективно охопити свою аудиторію, заповнити прогалину у знаннях та пояснити свої продукти та послуги у доступній, інформативній та захоплюючій формі (Smilianov, Vasilyeva, Chygryn, Rubanov, Mayboroda, 2020). Крім того, контент-маркетинг генерує втричі більше потенційних клієнтів, ніж вихідний маркетинг, і коштує на 62% менше.

Розглянемо нижче рисунок 3.10, на якому згруповано основні канали просування альтернативних джерел енергії. До них відносяться: контекстна реклама Google, PR-заходи, ЗМІ, поліграфічна продукція (Чигрин, Мішенін, Дутченко, Пізняк, 2019).

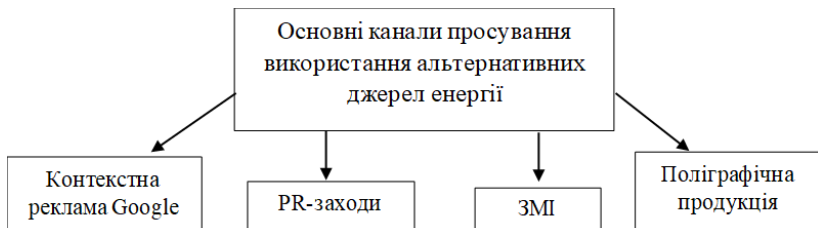

Рисунок 3.10 – Основні канали просування використання альтернативних джерел енергії

Джерело: сформовано авторами

Розглянемо 3 світових приклади контент-маркетингу компанії енергетичного сектору (Tellman, 2022):

1. «Епі». Ця багатонаціональна нафтова компанія хоче, щоб її репутація ґрунтувалася на захисті та збереженні навколишнього середовища шляхом створення програм та технологій, що зводять до мінімуму викиди парникових газів. Компанія запустила «Eniday», онлайн-журнал, в якому обговорюються інновації в енергетичній галузі, а також працівники, які виконують важку роботу з перетворення природних ресурсів на енергію. Цей локальний контент складається з поєднання письмового контенту та візуального оповідання, щоб навчити та надихнути аудиторію на свою позицію про те, що «енергія – це хороша історія».
2. «Stream Energy». Компанія була названа «Найінноваційнішим маркетологом 2016 року» на Конференції енергетичного маркетингу для роздрібних торговців. Компанія знайшла інноваційний спосіб охопити клієнтів: продавати енергію з уст в уста. «Stream Energy» заохочує поточних клієнтів направляти нових клієнтів в обмін на знижену — навіть безкоштовну — енергію. Цей підхід використовує контент, створений клієнтами, щоб охопити ширшу аудиторію потенційних клієнтів. Крім того, компанія постійно публікує контент, щоб навчити свою аудиторію, як скорочувати витрати та приймати більше рішень, які сприятимуть довкіллю. Усі ці зусилля зміцнюють довіру до «Stream Energy» і дозволяють компанії тримати свою аудиторію в курсі та в захваті від того, що робить компанія.
3. «Georgia Power». Компанія охопила соціальні мережі. Ця енергетична компанія, що базується в Атланті, має центр соціальних медіа, розташований неподалік від Georgia Power Storm Center і призначений для забезпечення точної та своєчасної комунікації з клієнтами в соціальних мережах під час негоди. Навіть коли погода не сувора, фірма спілкується зі своїми клієнтами понад 6000 разів на місяць у соціальних мережах, відповідаючи на запитання

про обслуговування, допомагаючи з варіантами оплати, пропонуючи поради з енергоефективності тощо. Цей фокус на обміні контентом із клієнтами в соціальних мережах дозволяє компанії допомагати своїм клієнтам отримувати більше інформації про споживання енергії та здобути довіру до Georgia Power як довіреного голосу в енергетичному секторі.

Ці компанії доводять, що не обов'язково бути в «модній» галузі, щоб побачити цінність контент-маркетингу. Коли компанії в усіх галузях знаходять правильний маркетинговий мікс вмісту для своїх унікальних бізнесів і цілей, вони можуть охопити свою аудиторію автентичним, привабливим способом і отримати маркетингові результати, які вони шукають (Чигрин, Пімоненко, Люльов, 2019).

Розглянемо приклади реклами компаній з виготовлення сонячних батарей, які закликають до їх використання у власних будинках.

Рисунок 3.11 – Приклад реклами сонячних батарей
Джерело: Avila (2022)

Рисунок 3.12 – Приклад реклами сонячних батарей
Джерело: Avila (2022)

З вищеподаних прикладів реклами, можна зробити декілька висновків:

- основні кольори, які використовуються для просування альтернативних джерел енергії є жовтий, оранжевий, синій, зелений. Як правило, це природні кольори планети Земля;
- основні акценти, які прописують у рекламі – збереження ресурсів планети та гарантія на дані сонячні батареї;
- також на обох варіантах реклами зображено родину, а отже, маркетологи хочуть донести споживачам про турботу компанії щодо збереження сімейних цінностей та майбутнього людства завдяки енергії Сонця.

Ефективний маркетинг відновлюваних джерел енергії повинен враховувати маркетингові тенденції. Незалежно від обраного напрямку маркетинг зобов'язаний працювати з клієнтами там, де вони присутні. В теперішні часи, якщо маркетинг не працює з соціальними мережами, то його фактично

не існує. Останнім трендом є використання історій у соціальних мережах (Чигрин, 2018). Маркетинг альтернативної енергетики вимагає використання історій. Компанії та кінцеві споживачі вже давно використовують соціальні мережі, такі як Facebook та Instagram. Вони розповідають про свою історію, роботу, події, досягнення та невдачі. Ділитися своїми історіями з іншими користувачами соціальних мереж – це досить ефективний і абсолютно ненав'язливий спосіб маркетингу відновлюваної енергії. Голосовий пошук стає все більш популярним серед користувачів мобільних пристроїв. SEO голосового пошуку потребує оптимізації (Чигрин, Петрушенко, Скляр, Млаабдал, 2018). Оптимізація також полягає в швидкості завантаження сайту і його реакції на мобільних пристроях і всіх платформах. Далі йде оптимізація текстової інформації. Воно повинно бути простим і зрозумілим. Компанії розміщують інформацію досить професійною мовою відповідно до політики та бренду компанії, але часто перестаряються, намагаючись продемонструвати свій професіоналізм. Текст необхідно писати, спираючись на прості голосові пошукові запити. Використання семантичних ключових слів буде досить ефективним, але в обмеженій кількості (Чигрин, 2018).

Основними проблемами щодо реалізації маркетингової стратегії альтернативних джерел енергії та їх вирішенням є (Lavrinenko, Tinyakova, Shishkina, Partevian, 2020):

- Труднощі сегментації ринку. Низька якість або відсутність сегментації ринку є потенціалом для розвитку маркетингу компанії в сфері альтернативної енергетики. Поглиблене розуміння особливостей кінцевих споживачів призводить до того, що маркетинг набуває форм, які відповідають потребам конкретних споживачів, долає ряд заперечень, особливо щодо вартості початкових капіталовкладень. Крім того, користувачі альтернативної енергетики, найчастіше, є новаторами та першими, що необхідно враховувати при сегментації (Чигрин, Хенс, Мельник, Дегтярева, Чмут, 2018);
- Низька обізнаність клієнтів. Якщо споживачі не знають про альтернативну енергетику та її вплив на навколишнє

середовище, то вони не будуть купувати та встановлювати такі системи. Пріоритетом є підвищення впізнаваності компанії, її продуктів і послуг. Достатньо ефективною рекламною політикою є посилення рекламної кампанії в періоди погіршення погодних умов. Пов'язування зміни клімату, погіршення навколишнього середовища з альтернативною енергетикою як можливість змінити ситуацію. Споживачі повинні розуміти, як вони можуть зробити свій внесок у кращий розвиток майбутнього людства;

- Нездатність навчати клієнтів. Успіх малого маркетингу альтернативної енергетики пов'язаний із зусиллями інтегрувати освіту в маркетингову стратегію. Освіта стає ключем до альтернативних споживачів енергії (Chyhryn, Iskakov, Treus, 2017). Надання переваг, як функціональних, так і нефункціональних, підвищує ефективність маркетингу. Знання споживачів про те, як вони впливають на навколишнє середовище, дає можливість збільшити продажі. Крім того, виплати цінних надбавок відбуваються за рахунок підвищення споживчої ефективності.

В роботі розглянуто перехід до альтернативних джерел енергії, а саме: важливість впровадження інноваційних енергетичних технологій, світовий та український ринок альтернативної енергетики та маркетингові підходи до впровадження даних технологій. Використання відновлювальних джерел енергії має такі переваги: невичерпність та відсутність шкідливих викидів, відносна дешевизна. Проте, недоліком є залежність від змін клімату та рельєфу, які можуть заважати у використанні енергії Сонця, води, вітру тощо. Проаналізовані ринки альтернативної енергетики мають тенденцію до збільшення. У середньому Україна має 7% виробництва енергії відновлювальними джерелами енергії у загальній структурі енергоносіїв. У світі лідерами з використання альтернативних джерел є Китай, США, Європейський Союз та Індія. З країн Європейського Союзу станом на 2020 року лідерами були Швеція (60,1%), Фінляндія (43,8%) і Данія (31,6%). Щодо

маркетингового аспекту, то з розвитком інноваційних енергетичних технологій відбувається й вдосконалення методів просування використання альтернативних джерел енергії. В Україні безліч великих компаній почали переводити своє виробництво на використання відновлювальної енергії. У світі компанії впроваджують онлайн-журнали, соціальну рекламу, медіа-рекламу, яка стимулює багатьох споживачів до встановлення інноваційних технологій альтернативної енергетики у власних домах. Проте, світ та, особливо, Україна ще не досягли високих результатів впровадження альтернативної енергетики в усі сфери життя, тому дані проблеми мають перспективи вирішення у майбутньому та подальші дослідження цієї сфери повинні ґрунтуватися на покращенні ситуації.

3.5 Структура та аналіз ринку біоенергетики в контексті сталого розвитку

Енергія є основою кліматичної проблеми – і ключем до її вирішення. Велика частина парникових газів, які вкривають Землю та затримують сонячне тепло, утворюється через виробництво енергії, спалюючи викопне паливо для виробництва електроенергії та тепла. Викопне паливо, таке як вугілля, нафта та газ, безумовно, є найбільшим джерелом глобальної зміни клімату, на них припадає понад 75 відсотків глобальних викидів парникових газів і майже 90 відсотків усіх викидів вуглекислого газу. Наука однозначна: щоб уникнути найгірших наслідків зміни клімату, викиди потрібно скоротити майже вдвічі до 2030 року та досягти нульового рівня до 2050 року (UN, 2022). Щоб досягти цього, потрібно зменшити залежність від викопного палива та інвестувати в альтернативні джерела енергії, які є чистими, доступними, стійкими та надійними. Відновлювані джерела енергії, доступні у великій кількості навколо нас, які забезпечуються сонцем, вітром, водою, відходами та теплом із Землі. На викопне паливо все ще припадає понад 80 відсотків світового виробництва енергії, але все більшого поширення

набувають більш чисті джерела енергії. Близько 29 відсотків електроенергії зараз надходить з відновлюваних джерел.

Біоенергетика – це джерело енергії з органічного матеріалу, з якого складаються рослини, відомого як біомаса. Біомаса містить вуглець, поглинений рослинами в результаті фотосинтезу. Коли ця біомаса використовується для виробництва енергії, вуглець виділяється під час згоряння та просто повертається в атмосферу, що робить сучасну біоенергетику перспективним паливом із майже нульовими викидами.

Сучасна біоенергетика є найбільшим джерелом відновлюваної енергії у світі, на яку припадає 55% відновлюваної енергії та понад 6% світового енергопостачання (рисунок 3.13). Сценарій Net Zero Emissions до 2050 року передбачає зростання використання біоенергії для витіснення викопного палива до 2030 року. Використання сучасної біоенергії зросло в середньому приблизно на 7% на рік між 2010 і 2021 роками та має тенденцію до зростання (Mordor intelligence., 2022). Необхідно докласти більше зусиль, щоб прискорити впровадження сучасної біоенергетики, щоб досягти сценарію Net Zero Emissions, який передбачає збільшення використання біопалива на 10% на рік між 2021 і 2030 роками, одночасно гарантуючи, що виробництво біоенергії не спричиняє негативних соціальних і екологічних наслідків (UN, 2022).

Розмір світового ринку біоенергетики оцінювався в 102,5 мільярда доларів США в 2020 році, і очікується, що він досягне 217,8 мільярдів доларів США, до 2030 року, за середньорічним темпом зростання на 7,6% з 2021 по 2030 рік (Fortune business insights, 2022; Grand View Research, 2022). Біоенергетика є перспективним джерелом відновлюваної енергії для досягнення глобальних цілей проти зміни клімату та більш широких екологічних, соціально-економічних і сталих цілей. Сировина, яка використовується для виробництва біоенергетики, включає сільськогосподарські відходи, тверді відходи, рідке паливо, та інші. Біоенергетика має різноманітні ключові переваги, такі як зменшення сміттєзвалищ, енергетична безпека, економія коштів, біорозкладність, краща якість повітря та інші.

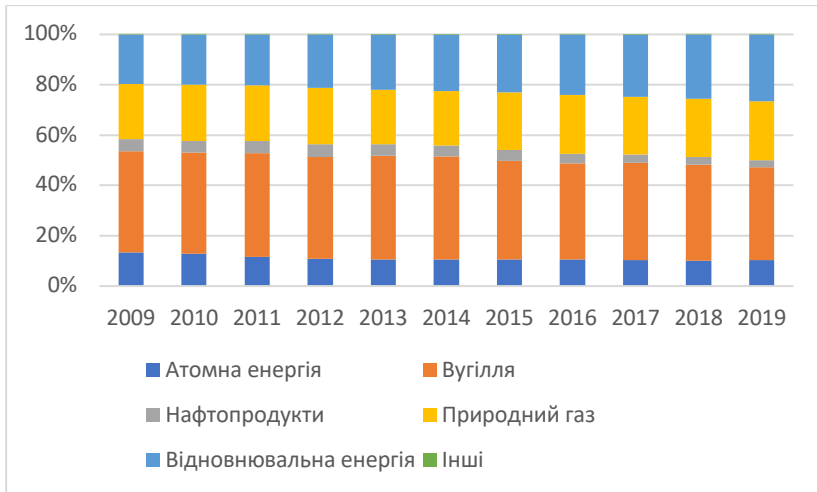

Рисунок 3.13 – Структура виробництва електроенергії за видами палива 2009 – 2019 р.

Джерело: побудовано автором на основі даних (Звіт Європейської біогазової асоціації, 2020)

За типом продукції ринок сегментують на: біогаз, рідке біопаливо та тверде біопаливо (рисунок 3.14). Біогаз – це газ, отриманий з біомаси. Можливі джерела біогазу: відходи тваринницьких ферм, стічні води або органіка на звалищах. Біогаз являє собою суміш метану (60-70%), CO₂ і невеликих кількостей інших газів, які можна використовувати для виробництва електроенергії, опалення або приготування їжі.

Рідке біопаливо – паливо, отримане з біомаси, тобто рослинного матеріалу, водоростей або відходів тваринництва. Виділяють два типи рідкого біопалива біоетанол та біодизель. Етанол – це спирт, який використовується як агент для змішування з бензином для підвищення октанового числа та зменшення викидів чадного газу та інших видів смогу. Найпоширенішою сумішшю етанолу є E10 (10% етанолу, 90% бензину), і вона схвалена для використання в більшості звичайних автомобілів з бензиновим двигуном до E15 (15% етанолу, 85% бензину). Деякі транспортні засоби, розроблені для

E85 (суміш бензину та етанолу, що містить 51–83% етанолу, залежно від пори року), альтернативному паливі з набагато вищим вмістом етанолу, ніж у звичайному бензині (Biogas, 2022).

Біодизель – це рідке паливо, вироблене з рослинні олії або тваринних жирів, і є заміною дизельного палива на основі нафти. Біодизель нетоксичний і піддається біологічному розкладанню, його виробляють шляхом поєднання спирту з рослинною олією або тваринним жиром. Біодизель можна змішувати з нафтовим дизелем у будь-якому відсотковому співвідношенні, включаючи B100 (чистий біодизель), найпоширенішою сумішшю є, B20 (суміш, що містить 20% біодизеля та 80% нафтового дизеля) (Transparency Market Research, 2022).

Тверде біопаливо – це тверда біомаса, що використовується в якості палива. Існує три основних типи біопалива: традиційне біопаливо – як правило під цим терміном розуміються звичайні дрова. Тверді побутові відходи (ТПВ) – це відходи, які можуть слугувати паливом для сучасних ТЕС. Відходи деревини та агро продукції – це гранульовані та пресовані відходи деревообробної та аграрної промисловості.

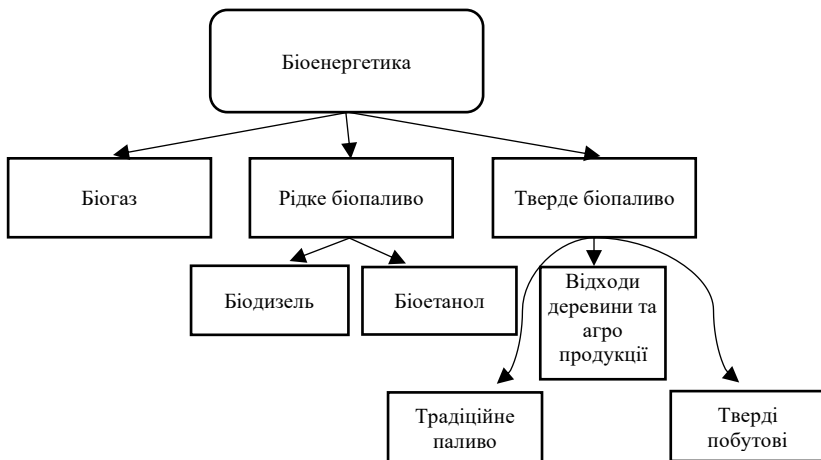

Рисунок 3.14 – Сегментація ринку біоенергетики за видами та типами палива

Джерело: побудовано автором

Аналізуючи ринок твердого біопалива варто зазначити, що у 2021 році було побудовано 120 електростанцій загальною потужністю майже 2,9 ГВт. Згідно тенденцій останніх років, азія є регіоном з найбільшим зростанням потужності, на 1,6 ГВт у 2021 році, за нею йдуть Південна та Центральна Америка та Європа (Звіт біопаливо, 2022). У прогнозованому періоді 2021-2030 рр. есоргоп очікує, що в усьому світі запрацює понад 1500 станцій із сумарною потужністю приблизно 23,2 ГВт.

Тільки в Китаї та Індії виробляється близько 1,1 ГВт потужності електроенергії з твердого біопалива. В обох країнах есоргоп очікує, що темпи зростання залишаться високими завдяки існуючим програмам підтримки та завдяки високому потенціалу використання сільськогосподарських відходів в якості твердого біопалива.

В Індії виробництво електроенергії з біомаси також відіграє важливу роль у боротьбі зі шкідливим спалюванням солом'яних полів. Протягом наступних п'яти років очікується рекордне зростання потужностей виробництва електроенергії з твердого біопалива у Японії, завдяки державній програмі підтримки, що була затверджена 2021 році (Звіт біоенергетика, 2022).

Але варто зазначити, що Японія сильно залежить від імпорту біомаси, насамперед з відходів деревини, через незначну площу лісів у порівнянні з споживанням електроенергії. Окрім поставок сільськогосподарської біомаси через країни Південно-Східної Азії, американські виробники пелет виходять на ринок Японії, щоб задовольнити попит. У країні також будуть запроваджені нові критерії для палива з біомаси. Бразилія залишається єдиним динамічним ринком у Південній і Центральній Америці, як країна з найбільшою у світі кількістю електростанцій на біомасі з приблизною потужністю 15,4 ГВт (Straits research, 2022).

У Європі високі темпи зростання виробництва електроенергії з твердої біомаси, здебільшого завдячують масштабним державним проектам у скандинавських країнах і Великобританії. Європейська комісія прагне зробити критерії стійкості для палива з біомаси суворішими в ЄС. Проте в Європі

з'являються нові можливості через зміну ринку опалення, як у промисловому, так і в сегменті централізованого опалення.

У Польщі очікується розвиток проектів з використання твердого біопалива як заміну вугілля, у майбутньому, тому, що країна має найбільшу кількість вугільних електростанцій в Європі після Німеччини. Крім того, у Португалії, Іспанії та Франції з'являються нові проекти переобладнання теплоелектростанцій з вугілля на тверде біопаливо. У майбутньому біоенергетика може бути однією з ключових факторів декарбонізації. Також немало важливою є відмова від використання традиційних видів твердого біопалива (рисунок 1.15). В першу чергу це стосується дров, тому, що незважаючи на більш низькі викиди вуглецю та інших речовин в порівнянні з вугіллям, цей тип твердого біопалива все одно згубно впливає на навколишнє середовище.

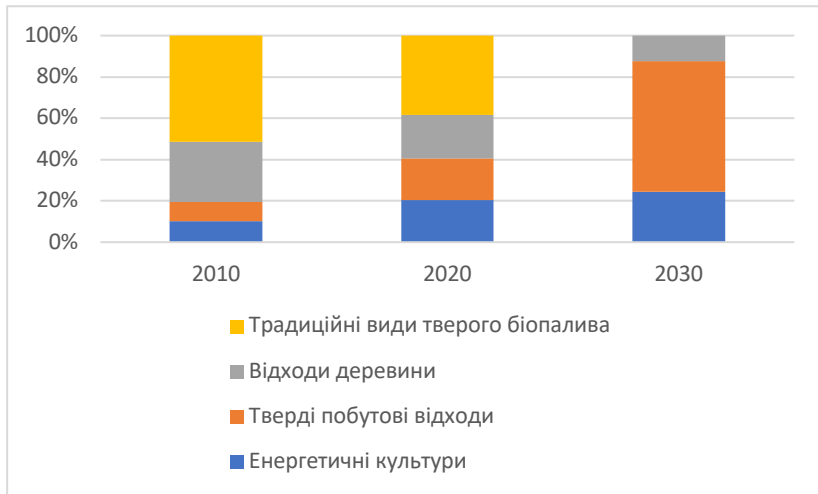

Рисунок 1.15 – Структура використання твердого біопалива за видами у 2010-2020 роках, та прогноз на 2030 рік, за сценарієм Net Zero Emissions.

Джерело: розроблено автором на основі даних (Grand View Research; 2022)

Також немало важливим фактором розвитку ринку твердого біопалива є процес урбанізації, через який на відносно малих площах міст утворюється велика кількість твердих побутових відходів, які потрібно переробляти, тому одне з рішень цієї проблеми є побудова теплоелектростанцій, що працюють на твердих побутових відходах, які проходять певні технологічні процеси перед використанням їх в якості палива.

Рідке біопаливо відіграє особливо важливу роль у декарбонізації транспорту, забезпечуючи низьковуглецеве рішення легкових транспортних засобів, вантажівок, а в перспективі і кораблів та літаків. У 2021 році попит на рідке біопаливо досяг 159 200 мільйонів літрів, повернувшись майже до рівня 2019 року після спаду, через пандемію Covid-19. Однак для досягнення сценарію Net Zero Emissions до 2050 року та забезпечення відповідного скорочення викидів необхідні значні збільшити виробництва рідкого біопалива. До 2030 року виробництво біопалива досягне 15 ЕДж, що вимагає середнього зростання приблизно на 16% на рік (Grand View Research, 2022).

У 2021 році рідке біопаливо становило 3,6% світового транспортного попиту на паливо, в основному для автомобільного транспорту. Очікується, що частка рідкого біопалива для транспорту зросте вчетверо до 15% у 2030 році, що становить майже п'яту частину попиту на паливо лише для транспортних засобів (Grand View Research, 2022). Хоча загальний попит на біопаливо повернувся до рівня 2019 року після падіння через пандемію, відскок був нерівномірним для окремих видів біопалива. Попит на біоетанол зріс на 6% з 2020 по 2021 рік, але залишається на 7% нижчим, ніж у 2019 році. Попит на біодизельне паливо збільшився порівняно з 2020 роком на 0,3% і досяг 1,4 ЕДж. Водночас відновлюване дизельне паливо продовжувало своє експоненціальне зростання, досягнувши на 65% більшого споживання у 2021 році порівняно з 2019 роком, досягнувши понад 0,3 ЕДж (1.16).

У сукупності біопаливо дозволяє скоротити на 4,4% споживання нафти автомобільним транспортом в світі. Майже 60% попиту на біопаливо припадає на країни ОЕСР і 40% на країни, що не входять до ОЕСР. Очікується, що існуюча та нова

політика країн збільшить попит на біопаливо на 5% порівняно з 2021 роком. Наприклад, у серпні 2022 року Сполучені Штати схвалили Закон про зниження інфляції, який передбачає стимули для біодизеля, відновлюваного, екологічно чистого авіаційного палива та сучасних видів палива. а також підтримка інфраструктури виробництва біопалива. Крім того, Індія (higher ethanol blending), Канада (clean fuel standard), Бразилія (RenovaBio), Європа (Fit for 55) і Сполучені Штати (LCFS) продовжують підтримувати на державному рівні попит на біопаливо в найближчі роки. Однак зростаючі ціни на нафту та зменшення ВВП уповільнюють зростання у 2022 році.

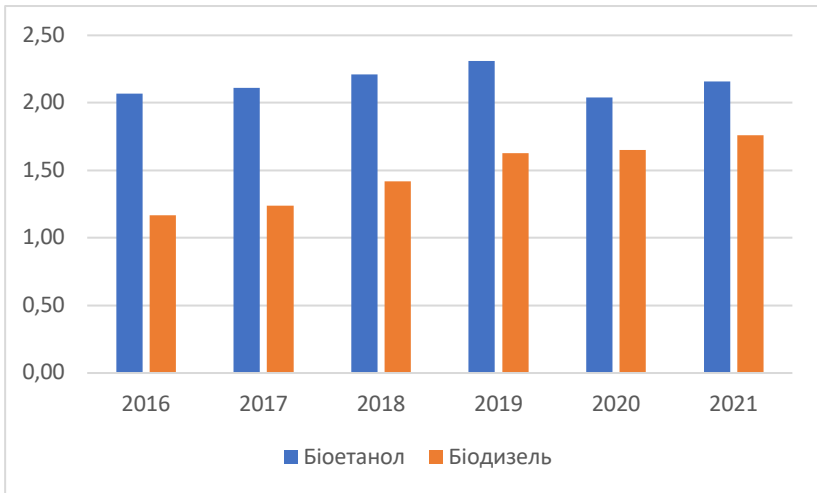

Рисунок 1.16 – Світовий попит на біодизель та біоетанол 2016-2021 р. у ексаджоулях.

Джерело: побудовано автором на основі даних (Transparency Market Research, 2022)

У 2021 році глобальні інвестиції в рідке біопаливо зросли більш ніж удвічі, досягнувши трохи більше 8 мільярдів доларів США. Дві третини об'єму інвестицій припало на біодизельне паливо, через збільшення інвестицій у відновлюване дизельне паливо компанією HVO, хоча інвестиції в етанол також майже

подвоїлися. Компанії з Сполучених Штатів та Бразилії зробили близько 30% світових інвестицій у 2021 році.

Міжнародна співпраця може допомогти прискорити широке використання біопалива шляхом розробки найкращих практик, координації досліджень, та регуляторної політики.

До таких ініціатив відносяться:

- Ініціатива платформи біомайбутнього: ініціатива 22 країн, спрямована на просування передової біоекономіки з низьким вмістом вуглецю, яка є стійкою, інноваційною та масштабованою, заснована під час зустрічі міністрів зеленої енергетики у 2021 році. Вона спрямована на сприяння консенсусу щодо стійкості біомаси, сприяння найкращим практикам, забезпечення фінансування та сприяє міжнародній співпраці (Biofuture platform, 2022).
- IEA Bioenergy: Програма технологічної співпраці, заснована в 1978 році для сприяння співпраці та обміну інформацією між країнами, які мають національні програми з досліджень, розробки та впровадження рішень у сфері біоенергетики. У ньому представлено провідний аналіз розробки біоенергетичних технологій, демонстрації, розгортання ринку, сталого розвитку та політики щодо неї (Ieabioenergy, 2022).
- Глобальне біоенергетичне партнерство: ініціатива, зосереджена на країнах, що розвиваються, для підтримки ряду заходів, включаючи національне та регіональне формування політики та підтримку екологічних практик. Це включає розробку та впровадження 24 індикаторів стійкості (Globalbioenergy, 2022).
- Коаліція «Чисте небо для завтрашнього дня»: коаліція під керівництвом промисловості, яка працює над просуванням комерційного продажу життєздатного екологічно чистого авіаційного палива (SAF) з низьким вмістом вуглецю, одним із яких є керосин для біореактивних двигунів, для широкого впровадження промисловістю у 2030 році (World Economic Forum,

2022).

Обсяг світового ринку біогазу оцінювався в 60,06 мільярдів доларів США в 2021 році, і очікується, що з 2022 до 2030 року він зростатиме в середньому на 4,3% в рік. Очікується, що ринок буде рости через зростання попиту на продукцію завдяки різноманітності застосування, такі як електрика, тепло, транспортне паливо, газ для приготування їжі (Grand View Research, 2022). Зміщення уваги в бік використання відновлюваних джерел енергії, значно підвищило попит на біогаз в електроенергетиці. Крім того, зростаюча потреба зменшити залежність від викопного палива створює вигідні можливості для використання біогазу в якості автомобільного палива.

У 2021 році США є одним із найбільших ринків біогазу в Північній Америці. Уряд Сполучених Штатів запровадив кілька нормативних актів, щоб зменшити свою залежність від традиційних видів палива та досягти нульового викиду вуглецю (Grand View Research, 2022). Попит на біогаз у Північній Америці в основному зумовлений США. Очікується, що зростаючий попит на продукт у сферах застосування, таких як: газ для приготування їжі, електрика, автомобільне паливо, тепло та інші, матиме позитивний вплив на зростання галузі протягом прогнозованого періоду.

Сегмент муніципальних джерел лідирував на ринку та становив 41,55% частки доходу в 2021 році (Grand View Research, 2022). Очікується, що зростання використання твердих побутових відходів у виробництві біогазу для зменшення сміттєзвалищ і викидів парникових газів підтримає попит у ринку протягом прогнозованого періоду.

Очікується, що промисловий сегмент спостерігатиме значне зростання протягом розрахункового періоду. Очікується, що зростаючий інтерес до пошуку ефективних засобів отримання біопродуктів і біопалива з промислових харчових відходів у поєднанні зі зростаючою потребою в обробці стічних вод у промисловому секторі збільшить попит на біогаз протягом прогнозованого періоду.

Але варто додати, що біогазові установки, які обробляють муніципальні біовідходи, дорожчі в експлуатації порівняно з

сільськогосподарськими біогазовими установками, оскільки муніципальні відходи забруднені пластиком і повинні бути очищені перед анаеробним зброджуванням. Таким чином, компанії на ринку біогазу шукають фінансування від державних органів з поєднанням доходів від обробки відходів і доходів від продажу відновлюваного газу або відновлюваної електроенергії та тепла.

Згідно з даними Європейської біогазової асоціації (EBA), до 2050 року очікується, що виробництво біогазу в Європі сягне 98 мільярдів кубічних метрів біометану (Звіт Європейської біогазової асоціації, 2020). В останні роки в Європі спостерігалось значне зростання встановлення біогазових установок. Станом на 2021 рік, за даними Європейської біогазової асоціації, було встановлено близько 18 977 біогазових установок і 1 023 біометанових установок із загальною встановленою потужністю 167 ТВт/год і 2,5 млрд кубометрів (Звіт Європейської біогазової асоціації, 2020).

Пандемія Covid-19 негативно вплинула на світовий ринок біоенергетики. Це пов'язано з тимчасовою заборонаю на імпорт, експорт, що спричинило порушення у ланцюгах постачання. Таким чином, це також вплинуло на попит біопалива всіх типів для виробництва тепла, електроенергії та палива. Зменшення обсягу промислової діяльності зменшила попит на споживання електроенергії та тепла, тим самим негативно вплинувши на попит на біогаз.

В той же час швидкий розвиток всієї індустрії відбувається за рахунок державних програм, які певним чином впливають на попит біоенергетичних ресурсів. Понад 80 країн наразі мають політику підтримки біопалива. Низка країн, зокрема Канада, Китай, Литва та Сполучені Штати, з 2021 року оголосили, що вони інвестують значні кошти в дослідження та поширення використання біопалива (Grand View Research, 2022). Також про активний розвиток ринку біоенергетики у майбутньому свідчить те, що на даний момент існує 43 програм, фондів та грантів, які фінансують держави. Ці держави фінансують, або фінансуватимуть наукові дослідження в цій сфері, кредитують підприємства, що хочуть використовувати ці технології. Цікавим

фактом є те, що 17 таких програм, фондів та грантів з 43 були започатковані у 2021 році.

В цілому ринок біоенергетики активно розвивається для того щоб уникнути найгірших наслідків зміни клімату в наслідок використання традиційних видів палива. Сучасна біоенергетика є найбільшим джерелом відновлюваної енергії у світі, на яку припадає 55% відновлюваної енергії та понад 6% світового енергопостачання. Розмір світового ринку біоенергетики оцінювався в 102,5 мільярда доларів США в 2020 році, і очікується, що він досягне 217,8 мільярдів доларів США, до 2030 року, за середньорічним темпом зростання на 7,6% з 2021 по 2030 рік. Сировина, яка використовується для виробництва біоенергетики, включає сільськогосподарські відходи, тверді відходи, рідке паливо, та інші. Широке використання ТЕС на твердому біопаливі та державні програми, в першу чергу країн Азії збільшують попит на твердопаливні продукти біологічного походження. Так як сировиною для сучасних печей можуть слугувати тверді побутові відходи, та швидкі темпи урбанізації в майбутньому позитивно виражаться на подальший розвиток ринку. Рідке біопаливо відіграє особливо важливу роль у декарбонізації транспорту, забезпечуючи низьковуглецеве рішення легкових транспортних засобів, вантажівок, а в перспективі і кораблів та літаків.

РОЗДІЛ 4

ПОВЕДІНКОВІ ЧИННИКИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ

4.1 Розвиток емоційного інтелекту в умовах невизначеності

Все наше життя складається з невизначеності, ніхто не знає майбутнього і що буде з нами через п'ять хвилин, місяць, рік чи десятиліття. У мирний час наша психіка адаптувалась до існування в умовах невизначеності і ми не задумуємось про це щохвилини, а сміливо будуємо довгострокові плани на майбутнє. Навчаємось, будуємо кар'єру, підвищуємо кваліфікацію чи вивчаємо нові мови. Звикнувши до стабільності, як наслідок, наше мислення для адаптації до динамічного зовнішнього середовища перетворюється на шаблонне. Та в умовах нових реалій, війни Росії проти України, цього не достатньо, як ніколи виникає необхідність розвитку емоційного інтелекту, як каталізатора креативного та нестандартного мислення.

Коли таких невизначеностей багато, і вони глобальні – війна, тероризм, втрати дому, близьких, роботи, – вони мають накопичувальний ефект, і впоратися з ними стає дедалі важче. З'являється відчуття тривожності. Життя в умовах війни стало емоційно руйнівним для багатьох із нас. Це поставило нас на випробування і посилило потребу та важливість розвитку нашого емоційного інтелекту, щоб ефективно орієнтуватися в ці безпрецедентні часи, дбаючи про себе та інших. Саме тому дослідження розвитку емоційного інтелекту в умовах невизначеності є на нашу думку актуальним та своєчасним.

Вивчення емоційного інтелекту бере свій початок з 90-х років ХХ ст. Вперше його запровадили та розпочали дослідницьку діяльність щодо його вивчення американські психологи Дж. Майер та П. Саловей (1993). Проте широкого та масштабного розвитку цей термін отримав після опублікування в 1995 році праці Д. Гоулмана «Emotional Intelligence». Автор стверджує, що загальний інтелект IQ лише на 20 % впливає на

успіх людини у всіх її сферах життя, а вміння контролювати власні емоції, тобто емоційний інтелект EQ, формує 80 % успішності.

Феномен емоційного інтелекту привертає до себе все більше уваги закордонних та вітчизняних науковців. Так, на Всесвітньому економічному форумі в Давосі у 2014 році (Emotional intelligence, 2017) йшлося про взаємозв'язок емоційного інтелекту з успішністю особистості у професійній діяльності. Тобто, на сьогоднішній день, емоційний інтелект вже перетнув межу тільки психології та глибоко досліджується у сфері політики, економіки та менеджменту.

Чарльз Свіндолл одного разу сказав: «життя на 10% складається з того, що з вами відбувається і 90%, з того, як ви на це реагуєте». Протягом усього життя людина, як губка, накопичує досвід сприйняття тих чи інших емоцій, що згодом трансформується в імпульси, які, своєю чергою, проявляються як відповідь на конкретну ситуацію. Від якості та обсягу цього досвіду залежить вміння розпізнати та використати на свою користь ту чи іншу ситуацію.

Кожного для ми приймаємо безліч рішень та виникає питання: чи можна прийняти рішення без емоцій? Відповідь доктора Дамасіо, завідувача кафедрою нейронауки Девіда Дорнсайфа, на це питання полягає в тому, що розум без емоцій неврологічно неможливий.

Що насправді відрізняє нас від тварин, так це те, що ми можемо подовжити простір між стимулом і реакцією. Тварини отримують стимул і автоматично генерують відповідь. Ось чому багато видів можуть вижити самостійно відразу після народження - діючи за інстинктом. Розум перестав сприйматися як деяка ідеальна субстанція, емоції – як головний ворог інтелекту, і обидва явища набули реального значення у повсякденному людському житті (Mauger, 1993).

Дослідження, що проводилися за останнє десятиліття, показали, що настрої та емоції впливають на хід думок, прийняття рішень і особисті стосунки. Більше того, всупереч усталеним уявленням емоції не шкодять цим процесам (з чого випливає необхідність їх усунення або зменшення), а виступають

у ролі радників, оскільки несуть у собі сигнали, що допомагають зробити оптимальний вибір. Потрібно лише навчитися правильно їх використовувати та керувати ними. Люди з високим емоційним інтелектом здатні ефективно застосовувати власні емоції та настрої. Володарі низького емоційного інтелекту можуть їх ігнорувати, неправильно інтерпретувати або повністю підкорятися їм, не маючи користі з цих сигналів (Носенко, 2003).

Ще в 1930-х роках психолог Едвард Торндайк описав поняття «соціальний інтелект» як здатність ладити з іншими людьми. У 1940-х роках психолог Девід Векслер припустив, що різні ефективні компоненти інтелекту можуть відігравати важливу роль у тому, наскільки люди успішні в житті.

У 1950-х роках з'явилася школа думки, відома як гуманістична психологія, і такі мислителі, як Абрахам Маслоу, приділяли більше уваги різним способам, за допомогою яких люди могли розвивати емоційну силу.

Іншою важливою концепцією розвитку емоційного інтелекту було поняття множинного інтелекту. Ця концепція була висунута в середині 1970-х років Говардом Гарднером, представивши ідею, що інтелект — це більше, ніж просто окрема загальна здатність.

Лише в 1985 році термін «емоційний інтелект» був вперше використаний у своїй докторській дисертації Уейном Пейном. У 1987 році в статті, опублікованій в журналі *Mensa*, Кіт Бізлі використовує термін «емоційний коефіцієнт».

У 1990 році психологи Пітер Саловей і Джон Майєр опублікували свою знакову статтю «Емоційний інтелект» у журналі «Уява, пізнання та особистість». Вони визначили емоційний інтелект як «здатність стежити за своїми та чужими почуттями та емоціями, розрізняти їх і використовувати цю інформацію, щоб керувати своїми думками та діями».

З тих пір тема емоційного інтелекту продовжує привертати увагу громадськості та стає важливою в сферах за межами психології, включаючи освіту та бізнес.

Емоційний інтелект – це малодосліджений феномен, який дає необмежені можливості розвитку людини в соціально-економічній системі. Розвинутий емоційний інтелект дозволяє

швидко адаптуватись до динамічної зміни зовнішнього середовища.

Історія появи наукового терміну «емоційний інтелект» починається з 1990 року, коли психологи П. Саловей і Дж. Майер опублікували свою всесвітньо відому статтю «Емоційний інтелект» у журналі *Imagination, Cognition, and Personality*, а в 1995 році – концепція емоційного інтелекту популяризується та формується як новий тренд після публікації книги психолога та наукового письменника *New York Times* Деніела Гоулмана «Емоційний інтелект: чому він може мати більше значення, ніж IQ» (Гоулман, 2019).

У загальному поняття «емоційний інтелект» слід розуміти, як здатність розпізнавати та розуміти власні емоції та інших, а також здатність використовувати це усвідомлення для керування своєю поведінкою та відносинами.

Найголовніше, що дає емоційний інтелект – це перш за все:

- здатність вирішувати проблеми;
- можливість адаптуватися до повсякденного життєвого досвіду та вчитися на цьому;
- уміння вирішувати проблеми;
- навик уникати або вирішувати конфлікти та розпізнавати, коли необхідно уникати або вирішувати;
- включає такі характеристики, як творчість та навички міжособистісного спілкування;
- розумові здібності, які дозволяють адаптуватися до свого середовища, формувати або вибирати своє середовище;
- здатність судити, розуміти і міркувати;
- здатність розуміти людей, предмети та символи та мати справу з ними;
- здатність діяти цілеспрямовано, мислити раціонально та ефективно працювати з навколишнім середовищем.

На відміну від інтелекту, який дається людині з народження, емоційний інтелект сприятливий до розвитку та змінюється протягом всього життя. Крім того, емоційний інтелект має досить складну природу та є багатокомпонентним. Так, Говард Гарднер вважає, що існує вісім типів емоційного інтелекту. Він

стверджує, що у кожного з нас є всі вісім типів емоційного інтелекту, але різного ступеня. Ці численні інтелекти пов'язані з тим, як людина вважає за краще вивчати та обробляти інформацію.

Вербальні навички: вміння мислити словами та використовувати мову для вираження сенсу. Чутливість до значень, звуків і слів, володіння синтаксисом, для розуміння способів можна використовувати мову (автори, журналісти, оратори, поети, викладачі).

Математичні навички: вміння виконувати математичні дії. Розуміння предметів і символів, а також дій, які ними виконуються, а також їх співвідношення між цими діями, здатність до абстракції, здатність виявляти проблеми та шукати пояснення (вчені, інженери, бухгалтери).

Просторові навички: здатність мислити тривимірно. Здатність точно сприймати візуальний світ, здійснювати трансформації сприйняття і відтворити аспекти візуального досвіду за відсутності фізичних подразників, чутливості до напруги, врівноваженість і композиція, здатність виявляти подібні закономірності (архітектори, художники, моряки, майстри шахів).

Тілесно-кінестетичні навички: здатність маніпулювати об'єктами і бути фізично вправними. Використання свого тіла висококваліфікованим способом для виразних або цілеспрямованих цілей, здатність до вмілого поводження з предметами (хірурги, майстри, танцюристи, спортсмени, актори).

Музичні навички: чутливість до висоти, мелодії, ритму та тону. Чутливість до окремих тонів і фраз музики, розуміння способів поєднання тонів і фрази у більші музичні ритми та структури, усвідомлення емоційних аспектів музики (музиканти, композитори, чуйні слухачі).

Міжособистісні навички: здатність розуміти інших та ефективно взаємодіяти з ними. Здатність помічати та розрізняти настрої, темпераменти, мотивації та наміри інших людей і потенційно діяти на основі цих знань (вчителі, викладачі, батьки, релігійні та політичні лідери).

Внутрішньо особистісні навички: здатність розуміти себе. Доступ до власних почуттів, здатність використовувати свої емоції, щоб керувати та розуміти свої поведінка, визнання особистих сильних і слабких сторін (теологи, романісти, психологи, терапевти).

Натуралістичні навички: вміння спостерігати закономірності в природі та розуміти природне та створене людиною системи. Чутливість і розуміння рослин, тварин та інших аспектів природи (фермери, ботаніки, екологи, ландшафтники, екологи).

Першим кроком до розуміння емоцій є їх точне сприйняття. У багатьох випадках це може включати розуміння невербальних сигналів, таких як мова тіла та міміка.

Наступний крок передбачає використання емоцій для сприяння мисленню та когнітивній діяльності. Емоції допомагають визначити пріоритетність того, на що ми звертаємо увагу та на що реагуємо; ми емоційно реагуємо на речі, які привертають нашу увагу.

Емоції, які ми сприймаємо, можуть мати різноманітні значення. Якщо хтось виражає емоції гніву, спостерігач повинен інтерпретувати причину гніву цієї людини та що це може означати. Наприклад, якщо ваш бос поводить злим, це може означати, що він незадоволений вашою роботою, або це може бути тому, що він отримав штраф за перевищення швидкості по дорозі на роботу того ранку, або що він посварився зі своїм партнером.

Здатність ефективно керувати емоціями є важливою частиною емоційного інтелекту найвищого рівня. Регулювання емоцій і належне реагування, а також реагування на емоції інших є важливими аспектами управління емоціями.

Досить цікавою є триархічна теорія Роберта Штернберга, який визначає, що емоційний інтелект буває трьох форм:

Аналітичний інтелект: здатність здобувати та зберігати інформацію; зберегти або отримати інформацію; передавати інформацію; планувати, приймати рішення та вирішувати проблеми; і до втілити думки у виконання.

Творчий інтелект: здатність швидко вирішувати нові проблеми; здатність навчитися розв'язувати знайомі проблеми

автоматично, щоб розум був вільний для вирішення інших проблем, які потребують проникливості і творчості.

Практичний інтелект: вміння вибратися з неприємностей; уміння ладити з іншими людьми.

Отже, багатокомпонентність емоційного інтелекту дозволяє адаптуватись до будь яких умов зовнішнього середовища. Так, наприклад, емоційний інтелект є найсильнішим предиктором продуктивності на робочому місці. Оскільки, 90% найкращих виконавців мають високий емоційний інтелект. Крім того, люди з середнім IQ перевершують людей з найвищим IQ у 70% випадків.

Десятиліття досліджень вказують на те, що емоційний інтелект є критичним фактором, який відрізняє зіркових виконавців від решти зграї. Саме тому, українській післявоєнній соціально-економічній системі так необхідні фахівці з високим емоційним інтелектом. Повоєнна відбудова та економічне відновлення потребує швидкої адаптації до нових умов існування та нових креативних підходів у розбудові економіки країни.

Емоційний інтелект є основою для безлічі критичних навичок. Трохи зусиль, витрачених на збільшення EI, як правило, мають широкий позитивний вплив на життя. Це ілюструє структуру компетенцій EI, включаючи 4 квадранти EI (рис. 4.1).

Самосвідомість = розуміння себе	Самоуправління = знання того, як керувати своїми емоціями та поведінкою
Соціальна обізнаність = здатність розуміти інших	Управління відносинами = як ви керуєте відносинами з іншими

Рисунок 4.1 – Структура компетенцій емоційного інтелекту за Д. Гоулманом (2019)

Слід відмітити, що самосвідомість є основоположним навиком; вона значно полегшує використання інших навичок емоційного інтелекту. З ростом самосвідомості зростає і рівень задоволення життям. Важливою частиною самосвідомості є знання своїх сильних сторін – дослідження показують, що

успішні люди знають власні сильні сторони, використовують їх у повній мірі та знають, як вони впливають на інших людей.

Самоуправління дає можливість швидко керувати власними емоціями. Дослідження показують, що достатньо 10 хвилин, щоб у будь якій ситуації прийти до емоційної рівноваги і знову почати стратегічно управляти своїми емоціями.

Соціальна обізнаність – це головний інструмент соціалізації у суспільстві, бути корисним та вміти відстоювати свою позицію серед оточуючих.

Управління відносинами, як компонента емоційного інтелекту дає можливість не просто взаємодіяти з іншими людьми, а управляти цим спілкуванням, направляти в потрібний напрямок, здійснювати маніпулювання, іншими словами, робити це усвідомлено, отримуючи від цього максимальний зиск.

Як перший компонент соціальної компетентності – соціальна обізнаність є основоположним навиком. Ваша здатність розпізнавати й розуміти думки інших — і емоції, які з ними супроводжуються — має вирішальне значення для якості ваших стосунків. Поставте себе на місце іншої людини — знайдіть час, щоб по-справжньому зрозуміти його або її точку зору, погоджуйтеся ви з нею чи ні — ось що суть соціальної обізнаності. Соціальна обізнаність гарантує, що ви залишаєтеся зосередженими та сприймаєте важливу інформацію. Слухання та спостереження є найважливішими елементами.

Чотири гілки цієї моделі впорядковані за складністю з базовими процесами на нижчих рівнях і складнішими процесами на вищих рівнях. Наприклад, найнижчі рівні включають сприйняття та вираження емоцій, тоді як вищі рівні вимагають більшої свідомої участі та включають регулювання емоцій.

Для вимірювання рівня емоційного інтелекту з'явилася низка різних оцінок. Такі тести зазвичай діляться на один із двох типів: тести самооцінки та тести здібностей.

Тести для самооцінки є найпоширенішими, тому що їх найпростіше проводити та оцінювати. У таких тестах респонденти відповідають на запитання чи твердження, оцінюючи свою поведінку. Наприклад, стосовно такого твердження, як «Мені часто здається, що я розумію почуття

інших», учасник тестування може описати твердження як «не згоден», «дещо не згоден», «згоден» або «повністю згоден».

Тести здібностей, з іншого боку, передбачають, що люди реагують на ситуації, а потім оцінюють їхні навички. Такі тести часто вимагають від людей продемонструвати свої здібності, які потім оцінюються третьою стороною.

Якщо ви проходите тест емоційного інтелекту, який проводить спеціаліст із психічного здоров'я, ось два показники, які можна використовувати:

Тест емоційного інтелекту Майєра-Саловея-Карузо (MSCEIT) — це тест на основі здібностей, який вимірює чотири гілки моделі EI Майєра та Саловея. Учасники тестування виконують завдання, спрямовані на оцінку їх здатності сприймати, ідентифікувати, розуміти емоції та керувати ними.

Інвентаризація емоційної та соціальної компетентності (ESCI) базується на старішому інструменті, відомому як Анкета самооцінки, і передбачає, що люди, які знають людину, пропонують оцінки здібностей цієї людини в кількох різних емоційних компетентностях. Тест призначений для оцінки соціальних та емоційних здібностей, які допомагають виділити людей як сильних лідерів.

З позиції розвитку емоційного інтелекту в умовах невизначеності є цікавим таке поняття, як «резильєнтність» - медичний термін, який в первинному значенні означає сукупність притаманних суб'єкту рис, які роблять його здатним долати стреси та важкі періоди конструктивним шляхом.

Сьогодні резильєнтність вийшла за медичні межі і стала поширеною у міжнародній політиці. Резильєнтність в сучасному розумінні це – здатність особистості відновлюватися і продовжувати діяльність навіть тоді, коли все йде не так, як задумувалося, отримувати новий досвід, проживати ці події. Виховання в собі цієї здатності дає нам змогу підвищувати свою стресостійкість та переживати невизначеність із найменшими втратами для особистості.

Резильєнтність починається з розуміння гібридних загроз, які постійно «мігрують» і змінюються. Відтак, для країни як цивілізаційного суб'єкта та суб'єкта міжнародних відносин

одночасно потрібна динамічна ідентифікація потенційних гібридних ризиків за результатами всебічного вивчення зовнішнього та внутрішнього середовища (Божок, Пирожков, Назіп, 2022).

Вже було багато досліджень впливу війни на психічне здоров'я. Дослідження показують, що рівень депресії, стресу, тривоги та посттравматичного стресу значно зріс за три місяці. Хоча ми ще не оговталися, деякі місця повільно відновлюють втрачену свободу, а інші все ще знаходять шлях вперед. Ми всі постраждали від війни. Ми зазнали втрат у цьому виснажливому процесі: від коханих, до роботи, до власного здоров'я, можливостей, зв'язку. Ми досі сумуємо і тужимо за нашими втратами.

Як організації та лідери, як ми можемо забезпечити підтримку, яка потрібна нашим людям, і отримати доступ до нашого власного емоційного інтелекту під час війни? У цьому середовищі, що швидко змінюється, де ми постійно шукаємо миттєвого задоволення, ми часто відчуваємо труднощі. Нам важко знайти зв'язок із власними емоціями та відкритися для досвіду та прохань інших про допомогу та підтримку. Потрібно багато сміливості, щоб внутрішньо прислухатися до наших емоцій, замість того, щоб заховати їх під килим і прийняти їх зі співчуттям і без засуджень.

Адаптація до існування в умовах повоєнної невизначеності дає найцінніший навик розвиватись при будь яких умовах, зберегти емоційне та фізичне здоров'я. Прикладом цього можуть бути люди, які в найскладніших ситуаціях зберігають оптимізм та попри все, будують плани на майбутнє. Розвиваються не лише самі, а й допомагають іншим розвинути емоційний інтелект.

Організації починають серйозно ставитися до цього питання. Вони хочуть допомогти людям покращити якість життя та досвід роботи. Вони визнають вплив добробуту та інтеграції роботи з життям на середньострокову продуктивність та ефективність. Протягом останніх місяців ми бачили, як організації розгортають різноманітні ініціативи на всіх рівнях, пропонуючи повний список інструментів і навичок, щоб підтримати людей у ці складні часи.

З усіх навичок, які ми можемо навчитися, розвиток емоційного інтелекту може бути ключовою здатністю «встигнути або зламати» для цієї нової ери. Це ключова навичка, яку всі лідери повинні розвивати, щоб ефективно керувати, дбаючи про своїх людей. І ніколи це не було так колективно актуально.

Емоційний інтелект означає нашу здатність розпізнавати, розуміти та керувати своїми емоціями та емоціями інших. Коли ми можемо керувати своїми емоціями, ми ефективніше реагуємо на будь-яку ситуацію, а не інстинктивно реагуємо в режимі битви, втечі або заморожування (поведінка, яку керує наш рептилійний мозок). Це допомагає нам впоратися зі стресом і ясно бачити, приймати кращі рішення в нашому житті. Це зміцнює нашу стійкість: здатність відновлювати сили перед обличчям невдач.

Розвиток емоційного інтелекту також допомагає нам покращити наші стосунки та покращити співпрацю. Це допомагає нам співчувати тому, що відчувають інші люди, ставлячи себе на їхнє місце і відчуваючи у своєму власному тілі, як почувуються інші. Хоча багато з нас погоджуються, що емоційний інтелект є ключовою навичкою, більшості лідерів цього бракує. Хороша новина полягає в тому, що ми можемо тренувати свій мозок, щоб керувати своїми емоціями.

4.2 Емпіричний аналіз довіри до органів публічної влади як фактору забезпечення боргової безпеки держави

Як соціально-психологічна категорія довіра характерна для відкритих, позитивних стосунків між сторонами, що відображає впевненість у порядності та доброзичливості іншого, з яким довірлива особа встановлює ті чи інші стосунки на основі свого досвіду (Волянська, Підкуркова, 2018).

Отже, під довірою розуміють очікування певної поведінки з боку об'єкта довіри, найчастіше – очікування дуже добрих намірів від взаємодіючого партнера. Ця ознака включає в себе такі якості: розуміння, чесність, дотримання обіцянок, підтримка, допомога, лояльність і відкритість. Поняття «довіра» доцільно

розглядати у двох основних аспектах – як міжособистісна довіра (довіра однієї людини до іншої) та інституційна довіра (довіра до основних державних інститутів, таких як уряд, суд, прокуратура, поліція тощо) (Волянська, Підкуркова, 2018).

Питання довіри громадян до органів державної влади є одним із найважливіших у політичному та соціально-економічному житті кожної країни. Насамперед тому, що посадові особи місцевого самоврядування та державні службовці в умовах реформування та розвитку різних галузей країни стали об'єктами особливої уваги всього суспільства. Від довіри до них та їх діяльності найбільшою мірою залежить соціальна стабільність суспільства та його готовність до кардинальних реформ (Палюх, 2020).

Довіра громадян до органів публічної влади є однією із найважливіших характеристик суспільних відносин, яка визначає здатність державної політики впливати на: розвиток демократичних засад, формування громадянського суспільства та соціально-економічний розвиток країни в цілому.

Укріплення довіри громадськості покращує дотримання фіскальної культури та податкових зборів, а також визначає повагу до прав власності. Це також додає впевненості споживачам та інвесторам, що має вирішальне значення для створення робочих місць і функціонування економіки в цілому.

Криза довіри до державного сектору економіки призводить до того, що державним та місцевим органам влади стає важче виконувати покладені на них завдання. Довіра допомагає публічним органам влади налагоджувати зв'язки з мешканцями та заохочує добровільне дотримання правил і норм.

Довіра до суду є умовою довіри до органів державної влади в цілому та до окремих інституцій. Довіра до судів оцінюється через довіру до їх компетентності та процесуальних повноважень. На рівень довіри до суду впливають: можливість громадян захистити свої права в суді, рівність всіх мешканців та недискримінація перед законом, застосування закону судом у належний та ефективний спосіб, законність прийнятих судових рішень, ефективна боротьба держави з корупцією тощо (Волянська, Підкуркова, 2018).

Ступінь довіри до судів значною мірою залежить від того, яка інформація про судову діяльність доходить до суспільства. В українському інформаційному просторі постійно поширюється негативна інформація про суди та суддів, що звісно призводить до зменшення довіри серед населення (Кравчук, Сташків, 2019).

На сьогодні прокуратура недостатньо активно використовує сучасні можливості для інформування суспільства про свою діяльність, обмежуючись встановленими законом формами і засобами. Більшість інформації, яка їх цікавить, громадяни отримують переважно із засобів масової інформації (ЗМІ) та мережі інтернет, а не від органів місцевого самоврядування. Відповідно, недостатня транспарентність органів місцевого самоврядування призводить до асиметрії отриманої інформації, результатом чого стає значна волатильність довіри до публічних органів влади (Мельник, 2019).

Довіра до поліції розглядається в трьох вимірах: довіра до компетентності (пошук злочинців; швидке реагування та ін.); довіра до процесуальних прав (що здійснюється відповідно до закону) і довіра до розподільних прав (рівне ставлення до всіх соціальних груп). Ефективність діяльності поліції пов'язана з дотриманням законності та морально-етичної поведінки. Чим більше діяльність поліції відповідає очікуванням суспільства, тим більше людей їй довіряє. Саме поліція наочно показує ставлення влади до закону. Вони діють у порядку, встановленому законом, і стають в очах населення виконавцями офіційно встановлених державною владою правил поведінки. Тому оцінка діяльності, як позитивна, так і негативна, виражає відношення населення до чинного законодавства (Прокоф'єв, 2020).

Головною причиною великої кількості негативних явищ в суспільному житті є нерозвиненість інститутів громадянського суспільства та громадянської свідомості людей. Як наслідок, це знижує рівень довіри до органів публічної влади. На рисунку 4.2 наведено основні причини недовіри населення до органів публічної влади.

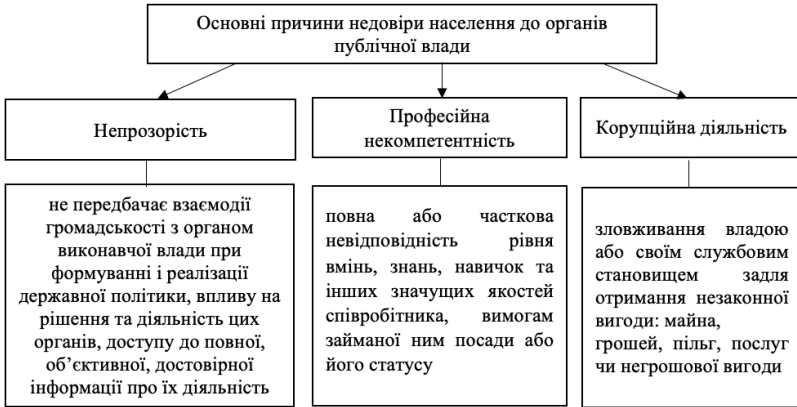

Рисунок 4.2 – Основні причини недовіри населення до органів публічної влади

Джерело: складено автором на основі узагальнення літератури

Однією з умов формування довірливих відносин між представниками громадськості й держави є дотримання принципів відповідальності, ясності та прозорості державних органів влади, які реалізуються на всіх етапах через принцип громадської підзвітності.

Транспарентність є ключовим інструментом для встановлення ефективного управління. Принципи прозорості допомагають створити умови для того, щоб громадяни могли зрозуміти та оцінити рішення, які органи публічної влади приймають від їх імені, а також гарантувати, що їхні потреби та погляди будуть враховані в процесі прийняття рішень. Транспарентність публічних органів влади можуть допомогти усунути корупцію та зловживання владою.

Професіоналізм державного апарату означає, що особи, які є державними службовцями, обов'язково повинні мати спеціальну освіту, спеціальні навички та досвід у сфері їх професійної діяльності. Для збереження професіоналізму державним службовцям необхідно постійно вдосконалювати свої навички, знання, покращувати свої моральні та психологічні якості та

підвищувати свій кваліфікаційний рівень (Пабат, Жовнірчик, 2017).

Здійснення державного управління передбачає можливість корупційних дій, у тому числі пов'язаних із їх бюрократизацією, оскільки корупційні норми можуть бути більш впливовими, ніж правові норми з точки зору санкцій за порушення та/або витрат на їх дотримання. Наслідками корумпованості є неефективність діяльності органів публічної влади, вплив на сферу приватизації, зниження легітимності влади, збільшення економічних витрат, порушення прав і свобод громадян, зниження ефективності, чесності та легітимності влади, ефективного використання ресурсів, рівня економічного розвитку, зниження прозорості діяльності як державних, так і неурядових організацій (Ткаля, Шелудько, 2019).

Таким чином, довіра до органів публічної влади визначає спроможність державної політики впливати на соціально-економічний розвиток країни в цілому. Непрозорість, професійна некомпетентність та корупційна діяльність – є головними факторами для України, які підривають суспільну довіру, відповідно, порушуючи стабільність макроекономічного середовища країни.

Довіра в економіці відіграє величезну роль – без неї не можуть існувати кредитно-позичкові та інвестиційні відносини, низькі трансакційні витрати, своєчасна і повна сплата податків. Недаремно, досить велика кількість наукових досліджень засвідчує, що однією з причин розвитку Японії та західних країн є високий рівень довіри населення до органів публічної влади.

Боргова безпека є однією з найважливіших умов формування та розвитку сучасної економічної (фінансової) системи, оскільки боргова політика є частиною бюджетної політики і відіграє таку ж важливу роль у створенні конкурентоспроможної економіки держави, як податкова, грошово-кредитна та валютна політики.

Державний борг вже досить давно є невід'ємною частиною фінансової системи майже кожної країни. Від стану державного боргу залежить соціально-економічний стан держави, а також перспективи майбутнього розвитку. Передумовою виникнення державного боргу є те, що влада, яка намагається ефективно

використовувати наявні ресурси, допускає дефіцит бюджету та залучає для його покриття додаткові фінансові ресурси, які можна отримати за рахунок грошової емісії, або на внутрішньому та зовнішньому фінансових ринках (Мороз, 2021; Замкова, Гнидюк, 2022).

На рисунку 4.3 представлена концептуалізація державного боргу, який окрім взаємозв'язку державного боргу та довіри, дозволяє проаналізувати його роль у забезпеченні макроекономічної стабільності країни.

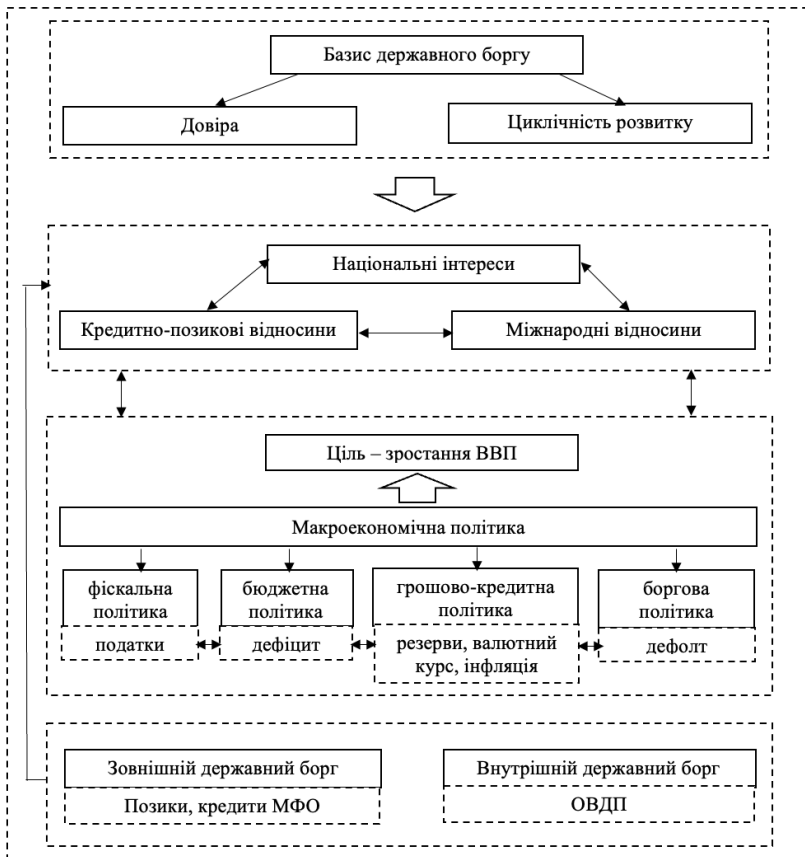

Рисунок 4.3 – Концептуалізація державного боргу

Джерело: розроблено автором на основі Мороз (2021)

Забезпечення економічної безпеки є ключовою роллю держави та її інституцій і є основою суспільного договору між громадянами та владою. Коли економічна незахищеність стає широко поширеною, довіра до цих інститутів зникає. У Європі найрізкіше падіння довіри до національних урядів збіглося з фінансовою кризою у 2008 році, причому довіра впала найбільше в країнах, які найбільше постраждали від економічного спаду, таких як Греція та Іспанія (ООН, 2021).

Погана робота уряду, скандали та корупція також підривають довіру людей до державних установ, які служать їхнім інтересам та інтересам країни. Рівень інституційної довіри справді значно нижчий у країнах з високим рівнем корупції, тоді як ефективність діяльності уряду позитивно пов'язана з політичною довірою (ООН, 2021).

Окрім того, громадяни, які не довіряють установам, відмовляються від державних повноважень і не мають бажання платити податки, що ще більше перешкоджає наданню якісних державних послуг. У результаті, брак довіри створює порочне коло, яке впливає на управління та функціонування інституцій, у тому числі на їх здатність долати економічну незахищеність.

Економічно вразливі верстви населення повинні наполягати на політиці перерозподілу та покращенні послуг. Проте їм також часто бракує політичного впливу та здатності організувати та лобювати свої інтереси порівняно з економічно безпечнішими групами. Ця нерівність у політичному впливі, як правило, зберігає або навіть розширює прогалини у можливостях, підриваючи впевненість у здатності урядів задовольняти потреби більшості.

Глобальні порівняння рівня суспільної довіри в усьому світі сьогодні свідчать про дуже велику неоднорідність між країнами, що зберігається протягом тривалого часу (рисунок 4.4).

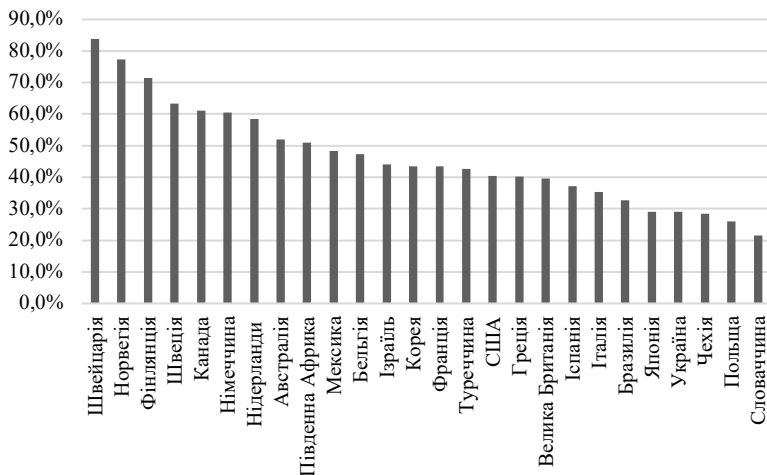

Рисунок 4.4 – Частка людей, які довіряють органам публічної влади в деяких країнах світу у 2021 р., %

Джерело: складено автором на основі даних data.oecd (2021)

Уряди, які ефективно реагують на потреби своїх громадян, мають більше шансів покращити індивідуальне сприйняття економічного розвитку та сформувати відповідний рівень довіри. Дані свідчать про те, що довіра до органів влади та інституцій серед країн організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), більша у країнах, де податки та соціальні трансферти вважаються ефективними та справедливими. Криза COVID-19 зробила потребу зміцнення суспільної довіри ще більш гострішою. Довіра до інституцій необхідна для подолання кризи охорони здоров'я та підтримки економічного відновлення. Неадекватна відповідь загрожує загостренням політичної нестабільності, підриваючи довіру та зриваючи прогрес у досягненні цілей сталого розвитку.

Відповідно до результатів соціологічного опитування, яке проводять Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва разом із соціологічною службою Центру Разумкова в серпні 2022 року, показують, що попри війну та зусилля російської пропаганди, довіра українців до державних та соціальних

інститутів все ж зростає. Зростання суспільної довіри в свою чергу свідчить про високий рівень соціальної згуртованості громадян.

Соціологічне опитування проводилося у 112 населених пунктах та приймало участь в ньому 2024 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. На рисунку 4.5 представлені органи публічної влади, що користуються довірою серед населення України.

Рисунок 4.5 – Довіра українців до органів публічної влади
Джерело: побудовано на основі даних Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва (2022)

За даними рисунку 4.5, станом на серпень 2022 року найбільший позитивний баланс довіри мають: Збройні Сили України (91%), Державна служба з надзвичайних ситуацій (82%),

Національна гвардія (81%), волонтерські організації (77%), Державна прикордонна служба (74%), добровольчі загони (73%) та президент України (71%).

Якщо порівнювати з серпнем 2021 року то основні топ-3 державних органів та соціальних інститутів за рівнем довіри змінилися таким чином: Збройні Сили України зберегли свої позиції, Державна служба з надзвичайних ситуацій і Національна гвардія відтіснили волонтерські організації та церкву. Трійка аутсайдерів лишилася незмінною.

Наступним етапом доцільно розглянути органи публічної влади, які користуються недовірою серед населення України, що показано на рисунку 4.6.

Рисунок 4.6 – Недовіра українців до органів публічної влади
Джерело: побудовано на основі даних Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва (2022)

За даними рисунку 4.6, станом на серпень 2022 року найменше українців довіряють наступним органам влади та соціальним інститутам: політичним партіям (-55%), судовій системі (-46%), чиновникам (-46%) та комерційним банкам (-37%). Також низький рівень довіри мають: Верховна Рада України (-19%), Національне антикорупційне бюро (-15%), Спеціалізована антикорупційна прокуратура (-14%), прокуратура України (-11%), Національний банк України (-8%) та Уряд України (-7%). Низький рівень довіри громадян до діяльності

даних органів влади, свідчить про те, що вони не мають авторитетності серед громадян і суспільства в цілому.

Таким чином, довіра відіграє величезну роль у забезпеченні боргової безпеки держави. Втрата довіри населення та іноземних кредиторів може спричинити нищівні наслідки для економіки держави, оскільки вона буде не в змозі покрити свій бюджетний дефіцит та розрахуватися зі всіма своїми зобов'язаннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Альтернативна енергетика. *Держенергоефективність України* : веб-сайт. URL: <https://saee.gov.ua/uk/ae> (дата звернення: 07.10.2022).
2. Альтернативні джерела енергоресурсів в Українському Причорномор'ї. Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень* : веб-портал. 19 травня 2010. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/alternativni-dzherela-energoresursiv-v-ukrainskomu-prichornomorji> (дата звернення: 07.10.2022).
3. В Україні відсутня системність у підходах до розвитку туристичної галузі: Інтерв'ю з Голубахою І.А., Головою Всеукраїнської асоціації туристичних операторів. 2021, листопад. *Київ дипломатичний* : веб-портал. URL: <https://kyivdiplomatic.com>.
4. Видатки за програмною класифікацією видатків та кредитування державного бюджету. *Державна казначейська служба України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://www.treasury.gov.ua/>.
5. Вища школа адвокатури НААУ. Класифікація віртуальних активів в Україні. URL: <https://tinyurl.com/574pv2x4>.
6. Військові ОВДП. *Міністерство фінансів України* : офіційна сторінка сайту. URL: https://mof.gov.ua/uk/local_bonds_issued_during_the_war_time-572.
7. Волянська О. В., Підкуркова І. В. Довіра до суду як чинник довіри до публічної влади: міжнародний та національний виміри. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2018. № 2 (37). С. 151-165.
8. Вплив COVID-19 на освіту — рекомендації та можливості для України. *World Bank data* : веб-портал. 2021. URL: <https://www.worldbank.org/uk/news/opinion/2021/04/02/the-impact-of-covid-19-on-education-recommendations-and-opportunities-for-ukraine>
9. Герасимів З. М., Христенко Г. М. Особливості розвитку туризму в Україні. *Ефективна економіка*. 2021. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8890> (дата звернення: 01.11.2022). DOI: 10.32702/2307-2105-2021.5.80.
10. Глущенко О. О., Семенген І. Б. Антилегалізаційний фінансовий моніторинг : ризик-орієнтований підхід : монографія. Київ : УБС НБУ, 2014. 329 с.
11. Гоулман Д. Емоційний інтелект / Даніель Гоулман ; пер. з англ.. С.-Л. Гумецької. Х.: Віват, 2019. 512 с.

12. Державне агентство розвитку туризму : *офіційна сторінка сайту*. URL: <https://www.tourism.gov.ua/>.
13. Деякі питання запровадження індикативної собівартості : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2020 № 191-2020-п. Дата оновлення: 191-2020-п. *Верховна Рада України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/191-2020-%D0%BF#Text>
14. Деякі питання здійснення дозвільних та реєстраційних процедур у будівництві в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України № 722 від 24 червня 2022 р. *Кабінет Міністрів України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-zdijsnennya-dozvilnih-ta-reyestracijnih-procedur-u-budivnictvi-v-umovah-voyennogo-stanu-i240622-722>.
15. Деякі питання здійснення оборонних та публічних закупівель товарів, робіт і послуг в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України №169 від 28.02.2022 року. *Верховна Рада України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/169-2022-%D0%BF#Text>.
16. Деякі питання здійснення оплати товарів, робіт і послуг для забезпечення потреб сектору безпеки і оборони в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України №335 від 20.03.2022. *Верховна Рада України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/335-2022-%D0%BF#Text>.
17. Довгалюк В.В. Основні загрози борговій безпеці України. *Сучасні виклики сталого розвитку бізнесу* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Житомир : «Житомирська політехніка», 2021. С. 280. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/01/280.pdf> (дата звернення: 22.09.2022).
18. Довіра до влади. *Організація економічного співробітництва та розвитку* : веб-портал. URL: <https://data.oecd.org/gga/trust-in-government.htm>.
19. Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва* : веб-портал. URL: https://dif.org.ua/article/dovira-do-derzhavi-yak-zberegti-natsionalnu-ednist-zaradi-peremogi?fbclid=IwAR3w6VYPYWk6n6Iy9Rowdr-vRM9ApV4zNp-hk7D622No4Kj196LxPF_QEaw
20. Довіра до державних інститутів: тенденції та наслідки для економічної безпеки. *Організація Об'єднаних Націй* : веб-портал. URL: <https://www.un.org/development/desa/dspd/2021/07/trust-public>

- institutions/.
21. Енергетична стратегія України на період до 2030 року. №1071. 2013. 166 с. URL: <https://de.com.ua/uploads/0/1703-EnergyStratagy2030.pdf> (дата звернення: 07.10.2022).
 22. Замкова Н. Державний борг України за масштабної кризи. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2022. № 144(4). С.110-121.
 23. Звіт за результатами конференції «Цифрові валюти центральних банків: нові можливості для платежів». 2020. *Національний банк України*: офіційна сторінка сайту. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/final_CBDCinUA2020.pdf.
 24. Звіт про фінансову стабільність НБУ. 2022. *Національний банк України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/zvit-pro-finansovu-stabilnist-cherven-2022-roku>.
 25. Звіт біоенергетика (2022). Міжнародне енергетичне агентство: website. URL: <https://www.iea.org/reports/biofuels>
 26. Звіт біопаливо (2022). Міжнародне енергетичне агентство: website. URL: <https://www.iea.org/reports/biofuels>
 27. Звіт Європейської біогазової асоціації 2020. Європейська біогазова організація. URL: <https://uabio.org/materials/7524/>
 28. Керівництво з ризик-орієнтованого підходу для спеціально визначених суб'єктів первинного фінансового моніторингу. *Державна служба фінансового моніторингу України* : офіційна сторінка сайту. 2020. URL:<https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/books/2020/KerivnyxtvoSPFM.pdf> (дата звернення: 21. 04. 2022 р.).
 29. Колдовський М. Діяльність з банків з протидії легалізації доходів. Отриманих злочинним шляхом : автореф. дис. канд. екон. наук. Суми : ДВНЗ «Українська академія банківської справи Національного банку України», 2009. 21 с.
 30. Кравчук В. М., Сташків Н. М. Репутація судді як передумова формування поваги та довіри до суду. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 5. С. 34-37.
 31. Кудь А. А. Феномен віртуальних активів: економічний та правовий аспекти. *Міжнародний журнал освіти та науки*. 2020. № 3(4). С. 13-24. DOI 10.26697/ijes.2020.4.3.
 32. Кудь О. О., Кучерявенко М. П., Смичок Є. М. Цифрові активи та їх правове регулювання у світі розвитку технології блокчейн : монографія. Харків : Право, 2019. 216 с.
 33. Лаган Я. Ризик-орієнтований підхід: чи ефективний метод протидії

- відмиванню коштів? 2020. *Ader Haber* : веб-портал.. URL: <https://bit.ly/3rUeDZG> (дата звернення 20 квітня 2022 р.).
34. Лондар Л. П. Борговий складник фінансової безпеки України: загрози та індикатори. *Стратегічні пріоритети*. 2015. № 2. С. 70-78.
 35. Мартиненко В.В. Замота І.О. Боргова безпека України: теоретичні засади та оцінка стану. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2019. №35. С. 35-39.
 36. Мельник О.В. Транспарентність як засада організації та діяльності прокуратури. *Правові горизонти*. 2019. №17 (30). С. 102-106.
 37. Мельник Ю.М. Забезпечення транспарентності в формуванні інформаційно-аналітичних потоків у промисловій галузі. *Ефективна економіка*. 2018. URL: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/12_2018/128.pdf.
 38. Меренкова Л.О. Боргова безпека України: теоретичні засади, стан, перспективи. *Гроші, фінанси і кредит*. 2018. № 15. С. 704-712.
 39. Милош Д. В., Герасенко В. П. Перспективи розвитку цифрових фінансових активів. *Економічний вісник університету*. 2020. № 44. С. 56-63.
 40. Міненерго. Виробництво електроенергії в Україні за I півріччя 2021 року. *ЕнергоВсесвіт* : веб-портал. 5 липня 2021. URL: <https://vse.energy/news/pek-news/electro/1716-power-generation-202106> (дата звернення: 07.10.2022).
 41. Міністерство культури та інформаційної політики України : *офіційна сторінка сайту*. URL: <https://mkip.gov.ua/>.
 42. Мороз І. В. Логос зовнішнього державного боргу: онтологічно-гносеологічний аспект. *Економічний аналіз*. 2021. Т. 3(2). С. 59-71.
 43. Носенко Е. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції : монографія / Е. Носенко, Н. Коврига. Вища школа, 2003. 126 с.
 44. Основні показники діяльності банків. 2022. *Національний банк України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist>.
 45. Пабат В. О. Управлінські компетентності державних службовців. *Ефективність державного управління*. 2017. Вип. 1. С. 121-128.
 46. Палюх С. Формування позитивного іміджу органів публічної влади. *Актуальні проблеми менеджменту та публічного управління в умовах інноваційного розвитку економіки* : матеріали доп. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. Тернопіль : ТНЕУ, 2020. С. 371-374.
 47. Перегуда Ю., Кривоберець М. Державна підтримка підприємств туристичної галузі в умовах воєнного стану та післявоєнного

відновлення. *Підприємництво та інновації*. 2022. № 23. С. 16-20.
DOI: 10.37320/2415-3583/23.3

48. План заходів щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму. *Кабінет міністрів України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-plan-zahodiv-shchodo-pidtrimki-sferi-kulturi-ohoroni-kulturnoyi-spadshchini-rozvitku-kreativnih-industrij-ta-turizmu>.
49. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України №64/2022 від 24.02.2022 року. *Офіс Президента України* : офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
50. Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX. *Верховна Рада України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://tinyurl.com/r76rpn6f>.
51. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 169 : Постанова Кабінету Міністрів України № 176 від 02.03.2022р. *Верховна Рада України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176-2022-%D0%BF#Text>.
52. Про внесення змін до пункту 1 постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 169 : Постанова Кабінету Міністрів України № 201 від 05.03.2022. *Верховна Рада України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/201-2022-%D0%BF#Text>.
53. Про внесення змін до пункту 1 постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 169 : Постанова Кабінету Міністрів України №290 від 16.03.2022р. URL: <https://document.vobu.ua/doc/10673>.
54. Про внесення змін до пункту 1 постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 169 : Постанова Кабінету Міністрів України №437 від 12.04.2022 року. *Верховна Рада України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/437-2022-%D0%BF#Text>.
55. Про внесення змін до пункту 1 постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 169 : Постанова Кабінету Міністрів України № 195 від 04.03.2022 р. *Верховна Рада України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195-2022-%D0%BF#Text>.
56. Про внесення змін до пункту 1 постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 169 : Постанова Кабінету Міністрів

- України № 874 від 02.08.2022р. *Верховна Рада України* : офіційна сторінка сайту. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/874-2022-%D0%BF#Text>.
57. Про внесення зміни до пункту 1 постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 169 : Постанова Кабінету Міністрів України №777 від 07.07.2022 року. *Верховна Рада України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/777-2022-%D0%BF#Text>.
58. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06. 12. 2019 р. № 361-IX. *Верховна Рада України* : офіційна сторінка сайту. 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text> (дата звернення 29 березня 2022 р.).
59. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : Наказ Міністерство економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовтня 2013 р. № 1277. *Верховна Рада України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text> (дата звернення: 11.09.2022).
60. Про затвердження Положення про здійснення банками фінансового моніторингу : Постанова Правління Національного банку України від 19. 05. 2020 р. № 65. *Верховна Рада України* : офіційна сторінка сайту. 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0065500-20#Text> (дата звернення 01 квітня 2022 р.).
61. Про затвердження Порядку виконання повноважень Державною казначейською службою в особливому режимі в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України № 590 від 09.06.2021 *Верховна Рада України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/590-2021-%D0%BF#Text>.
62. Про публічні закупівлі: Закон України від 12.04.2016 № 1078-VIII. *Верховна Рада України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text>.
63. Про розподіл видатків державного бюджету між закладами вищої освіти на основі показників їх освітньої, наукової та міжнародної діяльності : Постанова Кабінету Міністрів України 24.12.2019 № 1146. *Верховна Рада України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1146-2019-%D0%BF/ed20210714#Text>.
64. Про туризм : Закон України від 15.09.1995 № 325/95-ВР. *Верховна*

- Рада України*: офіційна сторінка сайту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
65. Прокопенко М.О. Просування використання альтернативних джерел енергії в Україні. *Економічні проблеми сталого розвитку* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції імені проф. Балацького О.Ф. Суми : СумДУ, 2015. С. 296-297. (дата звернення: 07.10.2022).
 66. Прокоф'єв М. М. Довіра громадян до національної поліції: адміністративно-правові засади формування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 5. С. 239-242.
 67. Радченко О., Горбаченко С. Стратегія розвитку туристичної галузі України в умовах невизначеності. *Економіка та суспільство*. 2021. № 24. С. 24-32. DOI: 10.32782/2524-0072/2021-24-31.
 68. Резильєнтність: Стратегія виживання в умовах гібридних загроз. 2021. *Укрінформ* : веб-портал. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3265105-rezilentnist-strategia-vizivanna-v-umovah-gibridnih-zagroz.html>
 69. Результати моделювання формули розподілу витратів за статтею "Підготовка кадрів ЗВО та забезпечення діяльності їх баз практики". *Міністерство освіти і науки України* : офіційна сторінка сайту.. 2020. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/rozpodil-koshtiv-z-derzhavnogo-byudzhetu-mizh-zakladami-vishoyi-osviti-u-2020>.
 70. Рибчук А.В., Журба І.А., Заблоцька Р.О. Проблеми функціонування міжнародної туристичної індустрії в умовах глобальної пандемії. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2022. № 2. URL:<http://journals.khnu.km.ua/vestnik/wpcontent/uploads/2022/05/2022-es-21-29.pdf>
 71. Савіцька О.П., Новоставська О.І., Савіцька Н.В. Формування конкурентного потенціалу туристичних підприємств в умовах сталого розвитку. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2015. № 25(9). С. 166-172.
 72. Сайт державних закупівль. *ProZorro* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://prozorro.gov.ua/>.
 73. Статистика щодо продажу та погашення ОВДП. *Національний банк України* : офіційна сторінка сайту. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/viplati-uryadu-za-pogashennyami-ovdp-iz-pochatku-povnomasshtabnoyi-viyni-na-437-mlrd-grn-perevischuyut-zapozichennya-vid-prodaju-vidpovidnih-tsinnih-paperiv-na-auksionah--depozitariy-nbu>.
 74. Стратегія. Українська асоціація відновлюваної енергетики. URL:

- <https://uare.com.ua/pro-nas/stratehiia.html> (дата звернення: 07.10.2022).
75. Ткаля О. Загальні принципи організації та діяльності державного апарату. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 274-279.
 76. Туристичний барометр України 2020. *Національна туристична організація України* : веб-портал. URL: <https://www.ntoukraine.org/assets/files/ntou-statistics-barometer2020.pdf>
 77. Укрінформ: Зелена енергетика 2.0: чого чекати її виробникам після закінчення війни. *Укрінформ* : веб-портал. 07 жовтня 2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3533739-zelena-energetika-20-cogo-cekati-ii-virobnikam-pisla-zakincenna-vijni.html> (дата звернення: 07.10.2022).
 78. Філатова Г. П. Боргова безпека в системі забезпечення економічної безпеки держави : дис. ... д-ра філософії : 072. Суми, 2021. 221 с. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/83937>.
 79. Філончук Л. Я. Основні загрози борговій безпеці держави. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки*. 2015. Вип. 12. С.169-172.
 80. Чигрин О. Ю. Зелене споживання: передумови та перспективи просування. *Вісник Сумського державного університету. Серія «Економіка»*. 2018. № 3. С. 82-86. (дата звернення: 07.10.2022).
 81. Чигрин О. Ю. Зелені споживачі: структура та профіль. *Вісник Сумського державного університету. «Серія «Економіка»*. 2018. № 4. С. 72-76. (дата звернення: 07.10.2022).
 82. Чигрин О. Ю., Красняк В. С. Теоретико-прикладні аспекти розвитку екологічного інвестування в Україні. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2015. № 3. С. 226-234. (дата звернення: 07.10.2022).
 83. Чигрин О. Ю., Мішенін Є. В., Дутченко О. М., Пізняк Т. І. Механізми узгодження соціо-еколого-економічних протиріч при чистому виробництві. *Збалансоване природоокористування*. 2019. № 4. С. 61-66. (дата звернення: 07.10.2022).
 84. Чигрин О. Ю., Петрушенко Ю. М., Скляр І. Д., Млаабдал С. А. Соціально-економічні пріоритети екологічно орієнтованого інноваційного розвитку. *Фінансові дослідження*. 2018. № 1 (4). С. 14-20. (дата звернення: 07.10.2022).
 85. Чигрин О. Ю., Пімоненко Т. В., Люльов О. В. Маркетинг зелених інвестицій: механізм колоборації між основними стейкхолдерами. *Вісник Приазовського державного технічного університету. Серія «Економічні науки»*. 2018. № 36. С. 214-220 (0,62 друк. арк.).

- Особистий внесок: описано механізм колоборації стейкхолдерів ЗКП. (дата звернення: 07.10.2022).
86. Чигрин О., Люльов О., Пімоненко Т., Косторнова С. Зелена конкурентоспроможність бізнес-сектору України в рамках глобальних тенденцій. *Галицький економічний вісник*. 2020. Т. 63. № 2. С. 223-230. (дата звернення: 07.10.2022).
 87. Щодо змін, внесених до порядку закупівель у період воєнного стану. Лист Мінекономіки від 22.04.2022 р. № 3304-04/16796-06. URL: <https://document.vobu.ua/doc/11703>.
 88. Як великі підприємства роблять крок в майбутнє, встановлюючи джерела альтернативної енергії?. *ECOBUSINESS Group* : веб-портал. 2021. URL: <https://ecolog-ua.com/news/yak-velyki-pidpryyemstva-roblyat-krok-v-maybutnye-vstanovlyuyuchy-dzherela-alternatyvnoyi> (дата звернення: 07.10.2022).
 89. Яковченко В.С. Забезпечення транспарентності регулювання міжнародної торгівлі в межах ГАТТ/СОТ. Економічний аналіз: зб. наук. праць. 2018. Том 28. № 1. С. 99-104.
 90. Amiri, H., Karim, M.H., Toussi, A. & Javanmard, R. (2017). Impact of Economic Transparency on Economic Growth in the Middle East countries. *International Journal of Business and Development Studies*, 9, 115-138. URL: https://ijbds.usb.ac.ir/article_3707_6328ebc743a780a9c3bf0074abc94541.pdf
 91. Avila R. (2022). 5 Effective Solar Energy Advertising Strategies. *JetRank*: website. URL: <https://jetrank.com/solar-advertising> (date of access: 07.10.2022).
 92. Ayadi, R. (2019). *Banking business models: Definition, analytical framework and financial stability assessment*. Springer, Cham, Switzerland.
 93. Bank of international settlements. Annual Economic Report 2022. *BIS* : website. URL: <https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2022e.pdf>.
 94. Bank of international settlements. DeFi risks and the decentralisation illusion. *BIS* : website. URL: https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt2112b.htm
 95. Barr, A., and Turner, S. E. (2013). Expanding enrollments and contracting state budgets: The effect of the Great Recession on higher education. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 650(1), 168-193.
 96. Berentsen, A., Schär, F. (2019). Stablecoins: The quest for a low-volatility cryptocurrency. *The Economics of Fintech and Digital Currencies*. *CEPR Press*, 65-71. URL: <https://tinyurl.com/y8pvkrmj>.

97. Biofuture platform (2022). Initiative of the clean energy ministerial. Biofuture platform: website. URL: <https://biofutureplatform.org/#>
98. Bolton, P. and Hubble, S. (2021) Coronavirus: Financial impact on higher education BRIEFING PAPER Number 8954, 8 February 2021. London: House of Commons Library.
99. Boulding, K-E. (1966). The Economics of Knowledge and the Knowledge of Economics. *The American Economic Review*, 56 (No. ½), 1-13.
100. Brydges, T. (2021). Closing the loop on take, make, waste: Investigating circular economy practices in the Swedish fashion industry. *Journal of Cleaner Production*, 293. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0959652621004650>.
101. Cambridge Bitcoin Electricity Consumption Index. *Cambridge* : website. URL: <https://ccaf.io/cbeci/index>.
102. Central Bank Digital Currency: Which countries are using, launching, piloting their own digital currencies. (2022). *Euronews*: website. URL: <https://www.euronews.com/next/2022/03/09/cbdcs-these-are-the-countries-are-using-launching-or-piloting-their-own-digital-currencies>
103. Chygrin, O. Yu., Hans, L., Melnyk, L. G., Degtyareva, I. B., Chmut, A. S. (2018). The development of green technologies in the agro-industrial complex: the EU experience and the prospects for Ukraine. *Mechanism of economic regulation*, 4, 9-20 (date of access: 07.10.2022).
104. Chygrin, O. Yu., Lyulov, O. V., Pimonenko. T. V. (2020). The green competitiveness as an indicator of sustainable development. *Bulletin of the Chernivtsi Trade and Economic Institute. "Economic Sciences", I-II (77–78)*, 51–58. (date of access: 07.10.2022).
105. Chygrin, O. Yu., Pimonenko, T. V., Lyulov, O. V. (2019). Green branding as a driver to boost the development of green investment market. *Herald of Cherkasy University. Series "Economic Sciences"*, 1, 144–150. (date of access: 07.10.2022).
106. Chygryn, O., Artyukhova, N., Vasylyna, T. (2020). Cleaner production as a driver of green competitiveness. *Bulletin of the Sumy State University. "Economy" series*, 2, 152-162. (date of access: 07.10.2022).
107. Chygryn, O., Bilan, Y., Kwilinski, A. (2020). Stakeholders of Green Competitiveness: Innovative Approaches for Creating Communicative System. *Marketing and Management of Innovations*, 3, 358-370. (date of access: 07.10.2022).
108. Chygryn, O., Lyulyova, L., Saenko, M. (2020). The main determinants of green competitiveness. *Bulletin of the Ternopil National Economic University*, 2 (96), 185–193. (date of access: 07.10.2022).
109. Chygryn, O., Pimonenko, T., Lyulyov, O. (2019). Company's image and

- greenwashing in the framework of green investment concept. *Scientific Bulletin of Odessa National Economic University*, 2, 143-157. (date of access: 07.10.2022).
110. Chyhryn, O., Iskakov, A., Treus, A. (2017). Organic Agriculture as a Perspective Branch of Ukrainian Economy. *Mechanism of economic regulation*, 3, 89-99 (date of access: 07.10.2022).
 111. Circular economy action plan. *European Union*: official website. URL: https://ec.europa.eu/environment/strategy/circular-economy-action-plan_en.
 112. Circular Gap Report 2020. (2020). *Circle Economy*: website. URL: https://assets.website-files.com/5e185aa4d27bcf348400ed82/5e26ead616b6d1d157ff4293_2020120%20-%20CGR%20Global%20-%20Report%20web%20single%20page%20-%2020210x297mm%20-%20compressed.pdf.
 113. Complete, I.T. (2021). The benefits of business transparency with your I.T. *OMEGA Computer Services*: website. URL: <https://www.ocs.help/blog/the-benefits-of-business-transparency-what-it-is-and-why-you-need-it>.
 114. Corruption Perceptions Index. (2021). *Transparency International*: website. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2021/>.
 115. Corvellec, H. (2021). *Circular economy is not the panacea many had hoped for*. Lund University. URL: <https://www.lunduniversity.lu.se/article/circular-economy-not-panacea-many-had-hoped>.
 116. Coursera Global Skills Report 2021. (2021). *Coursera*: website. URL: <https://cdn.theewf.org/uploads/pdf/Coursera-Global-Skills-Report-2-compressed.pdf>
 117. Darlington, J. K., III. (2014). The Future of Bitcoin: Mapping the Global Adoption of World's Largest Cryptocurrency Through Benefit Analysis. University of Tennessee, Knoxville. URL: https://trace.tennessee.edu/utk_chanhonoproj/1770.
 118. De Witte, K., Smet, M. (2021). Financing education in the context of COVID-19. *EENEE Ad hoc report*, 03/2021.
 119. Deming, D. J., Goldin, C., Katz, L. F., and Yuchtman, N. (2015). Can online education bend the higher education cost curve?. *American Economic Review*, 105(5).
 120. Deming, D. J., Walters, C. R. (2017). The impact of price caps and spending cuts on U.S. postsecondary attainment. *Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research Working Paper*, 23736.
 121. Ekins, P. (2019). *The Circular Economy: What, Why, How and Where*.

Managing environmental and energy transitions for regions and cities, OECD, 4-10.

122. Ellen MacArthur Foundation (est. 2018). URL: <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/circular-economy/concept>.
123. Emotional intelligence: What it is and why you need it. (2017). *Word Economic Forum*: website. URL : <https://www.weforum.org/agenda/2017/02/why-you-need-emotional-intelligence/>.
124. Expenditure on tertiary education (% of government expenditure on education). *World Bank data*: website. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TERT.ZS>.
125. Fall 2020 Survey: Financial Impact of COVID-19 on International Education. (2020). *NAFSA: Association of International Educators*: website. URL: <https://www.nafsa.org/policy-and-advocacy/policy-resources/fall-2020-survey-financial-impact-covid-19-international-education>.
126. Fantoni, S. & Meunier, F. (2021). Why economies should invest in transparency of information on company data. *World Bank Blogs*: website. URL: <https://blogs.worldbank.org/developmenttalk/why-economies-should-invest-transparency-information-company-data>
127. Farquharson, C., Sibieta, L., Waltmann, B. (2021). COVID-related spending on education in England. *Institute for Fiscal Studies. Briefing Note BN 329*. URL: <https://ifs.org.uk/publications/15439>.
128. Fortune business insights (2022). Bioenergy Market size report. Fortune business insights: website. URL: <https://www.fortunebusinessinsights.com/bioenergy-market-103296>
129. Geissdoerfer, M., Pieroni, M.P., Pigosso, D.C., Soufani, K. (2020). Circular business models: A review. *Journal of cleaner production*, 277. URL: https://backend.orbit.dtu.dk/ws/portalfiles/portal/222423121/1_s2.0_S0959652620337860_main.pdf.
130. Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N., Hultink, E. (2017) The Circular Economy – A new sustainability paradigm?. *Journal of Cleaner Production*, 143, 757-768.
131. Gemini. Types of Blockchains: PoW, PoS, and Private. URL: <https://www.gemini.com/cryptopedia/blockchain-types-pow-pos-private>.
132. Globalbioenergy (2022). Website. URL: <http://www.globalbioenergy.org/>
133. Goundar, S. (2021). Introductory Chapter: Introduction to e-Services. *IntechOpen*: website. URL:

- <https://www.intechopen.com/chapters/77981>
134. Government expenditure on education. (2020). *Eurostat*: website. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Government_expenditure_on_education#Evolution_of_education_expenditure_over_2001-2018
 135. Grand View Research (2022). Biogas Market Size, Share & Trends Analysis Report By Source (Municipal, Agricultural, Industrial), By Application (Vehicle Fuel, Electricity, Heat, Upgraded Biogas, Cooking Gas), By Region, And Segment Forecasts, 2022 – 2030. Grand View Research: website. URL: <https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/biogas-market>
 136. Holtmeier, M., Sandner, P. (2019). The impact of crypto currencies on developing countries – FSBC Working Paper. URL: http://explore-ip.com/2019_The-Impact-of-Crypto-Currencies-on-Developing-Countries.pdf.
 137. Hull, R., Benedikt, M., Christophides, V., & Su, J. (2003). E-services: a look behind the curtain. *Proceedings of the twenty-second ACM SIGMOD-SIGACT-SIGART symposium on Principles of database systems*, 1-14.
 138. Ieabioenergy (2022). Technology Collaboration Programme (TCP). Ieabioenergy: website. URL: <https://www.ieabioenergy.com/>
 139. International Monetary Fund: Digital Currencies and Energy Consumption. Fintech Note. *IMF*: website. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/fintechnotes/Issues/2022/06/07/Digital-Currencies-and-Energy-Consumption-517866>.
 140. International Monetary Fund. The Future of Money: Gearing up for Central Bank Digital Currency / Kristalina Georgieva. URL: <https://tinyurl.com/mev24b6e>.
 141. ISO/TC 323. (2018). *Circular economy*: website. URL: <https://www.iso.org/committee/7203984.html>.
 142. Jaag, C., & Bach, C. (2015). Cryptocurrencies: New Opportunities for Postal Financial Services. *Working Papers, Swiss Economics*, 56. URL: www.swiss-economics.ch.
 143. Jardin, P., Severin, E. (2012). Forecasting financial failure using a Kohonen map: A comparative study to improve model stability over time. *European Journal of Operational Research*, 221(2), 378-396.
 144. Kelchen, R., Dubravka, R., Douglas, W. (2021). The Lingering Fiscal Effects of the Covid-19 Pandemic on Higher Education. *FRB of Philadelphia Payment Cards Center Discussion Paper*, DP21-1, 37. URL: <http://dx.doi.org/10.21799/frbp.dp.2021.01>.
 145. Kneese, A. V. (1988). *The Economics of Natural Resources, Population*

- and Development. *The American Economic Review*, 14, 281-309.
146. Kohonen, T. (2013). Essentials of the self-organizing map. *Neural Networks*, 37, 52-65.
 147. L'économie circulaire, Ministère de la Transition écologique, 2020. URL: <https://www.ecologie.gouv.fr/leconomie-circulaire>.
 148. Laderman, S., Tandberg, D. A. (2021). *SHEEO analysis of fiscal year 2021 state funding for higher education*. Boulder, CO: State Higher Education Executive Officers Association.
 149. Lavrinenko, Y., Tinyakova, V., Shishkina, L., Partevian, R. (2020). Marketing of renewable energy sources. *E3S Web of Conferences*, 175, 14006. URL: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202017514006> (date of access: 07.10.2022).
 150. Mayer, J.D. (1993). *The intelligence of emotional intelligence*. New York, 433-442.
 151. Mlaabdal, S., Chygryn, O., Kwilinski, A., Muzychuk, O., & Akimov, O. O. (2021). Economic Growth and Oil Industry Development: Assessment of the Interaction of National Economy Indicators. *Proceedings of the 36th International Business Information Management Association (IBIMA)*, 8102-8114. (date of access: 07.10.2022).
 152. Mordor intelligence (2022). Bioenergy market - growth, trends, COVID-19 impact, and forecasts (2022 – 2027). Mordor intelligence: website. URL: <https://www.mordorintelligence.com/industry-reports/bioenergy-market>
 153. Most popular Apple App Store categories as of 1st quarter 2022, by share of available apps. (2022). *Statista*: website. URL: <https://www.statista.com/statistics/270291/popular-categories-in-the-app-store/>.
 154. Online (Internet) Business Stats and Facts in 2022. (2022). *FirstSiteGuide*: website. URL: <https://firstsiteguide.com/online-business-stats/>
 155. Ortagus, J. C. (2020). *What we know about the cost and quality of online education*. Washington, DC: Third Way.
 156. Pauliuk, S. (2018). Critical appraisal of the circular economy standard BS 8001:2017 and a dashboard of quantitative system indicators for its implementation in organizations. *Resources, Conservation and Recycling*, 129, 81-92.
 157. Pearce, D. & Turner, K. (1990). Economics Natural Resources Environment. *Financial Times Press*, 21-45.
 158. Perchuk, O.V., Makarenko, I.M., Yaremenko, L.M. (2019). The Prospects of using cryptocurrency Bitcoin as a financial innovation in

- the information economy of Ukraine. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 4(31), 419-427. DOI:10.18371/fcaptop.v4i31.190971.
159. Renewables – Global Energy Review 2021. (2021). *IEA*: website. URL: <https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2021/renewables> (date of access: 07.10.2022).
 160. Sami, M. Alhomod & Mohd, M. (2012). Best Practices in E-government: A review of Some Innovative Models Proposed in Different Countries. *International Journal of Electrical & Computer Sciences*, 12(01), 1-6.
 161. Share of energy from renewable sources. (2022). *Eurostat*: website. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/nrg_ind_ren/default/?lang=en (date of access: 07.10.2022).
 162. Skene, K. & Murray, A. (2015). Sustainable Economics: Context, Challenges and Opportunities for the 21st-century *Practitioner*. *Greenleaf Publishing*, 240-278.
 163. Smiiianov, V. A., Vasilyeva, T. A., Chygryn, O. Y., Rubanov, P. M., & Mayboroda, T. M. (2020). Socio-economic patterns of labor market functioning in the public health: challenges connected with covid-19. *Wiadomosci Lekarskie (Warsaw, Poland : 1960)*, 73(10), 2181-2187. (date of access: 07.10.2022).
 164. Straits research (2022). Bioenergy Market: Information by Type (Biomass and Renewable Municipal Waste, Biogas), Technology (Gasification, Fast Pyrolysis), and Region – Forecast till 2030. Straits research: website. URL: <https://straitsresearch.com/report/bioenergy-market/>
 165. Statista: Daily market cap history of the 10 largest stablecoins up until June 19, 2022. (2022). 134. *Statista*: website. URL: <https://www.statista.com/statistics/1255835/stablecoin-market-capitalization/#:~:text=The%20market%20cap%20of%20the,declined%20severely%20in%20May%202022.>
 166. Tellman L. (2022). 4 Examples of Great Content Marketing in the Energy Sector. *Influence & Co*: website. URL: <https://blog.influenceandco.com/examples-of-great-content-marketing-in-the-energy-sector> (date of access: 07.10.2022).
 167. The British Standards Institution, Developing BS 8001 - a world first. (2017). *BSI group*: website. URL: <https://www.bsigroup.com/en-GB/standards/benefits-of-using-standards/becoming-more-sustainable-with-standards/BS8001-Circular-Economy/>.
 168. The Economic Times: Can every currency of the world be a stablecoin?. (2022). *The Economic Times*: website. URL: <https://tinyurl.com/23uwbdc5>.

169. The Future of Work After COVID-19. (2021). *McKinsey Global Institute*.
Note: The eight countries featured in this study are France, Germany, Japan, Spain, United Kingdom, United States, China, and India.
170. The Platform for Accelerating the Circular Economy, (PACE). (2018).
URL: <https://www.sitra.fi/en/articles/platform-accelerating-circular-economy-pace/>.
171. Transparency Market Research (2022). Biogas market. Transparency Market Research: website. URL: <https://www.transparencymarketresearch.com/biogas-market.html>
172. UN Sustainable Development Goals. *United Nations* : website. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/en/>.
173. UN (2022). Renewable energy – powering a safer future. UN: website. URL: <https://www.un.org/en/climatechange/raising-ambition/renewable-energy>
174. WEF Launches Public-Private Platform on Circular Economy, IISD. (2018). *IISD* : website. URL: <https://sdg.iisd.org/news/wef-launches-public-private-platform-on-circular-economy/>.
175. World Economic Forum (2022). Clean Skies for Tomorrow Coalition. World Economic Forum: website. URL: <https://www.weforum.org/projects/clean-skies-for-tomorrow-coalition>
176. World Tourism Organization (UNWTO). (2022). Tourism grows 4% in 2021 but remains far below pre-pandemic levels. *UNWTO*: website. URL: <https://www.unwto.org/news/tourism-grows-4-in-2021-but-remains-far-below-pre-pandemic-levels>
177. World Tourism Organization (UNWTO). (2021). 2020: Worst year in tourism history with 1 billion fewer international arrivals. *UNWTO*: website. URL: <https://www.unwto.org/news/2020-worst-year-in-tourism-history-with-1-billion-fewer-international-arrivals>.
178. WTTC. (2022). 2022 Annual Research: Key Highlights. 144. URL: https://wttc.org/DesktopModules/MVC/FactSheets/pdf/704/226_20220613171538_Ukraine2022_.pdf
179. Zarutskaya, E., Pavlova, T., Sinyuk, A. (2018). Structural-functional analysis as innovation in public governance (case of banking supervision). *Marketing and Management of Innovations*, 4, 349-360.

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ
СТАБІЛЬНОСТІ**

Монографія

За редакцією М. М. Бричко

Художнє оформлення обкладинки М. М. Бричко

Редактор

Комп'ютерне верстання М. М. Бричко

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 12,56. Обл.-вид. арк. 9,68. Тираж 300 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач

Сумський державний університет,

вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.200